

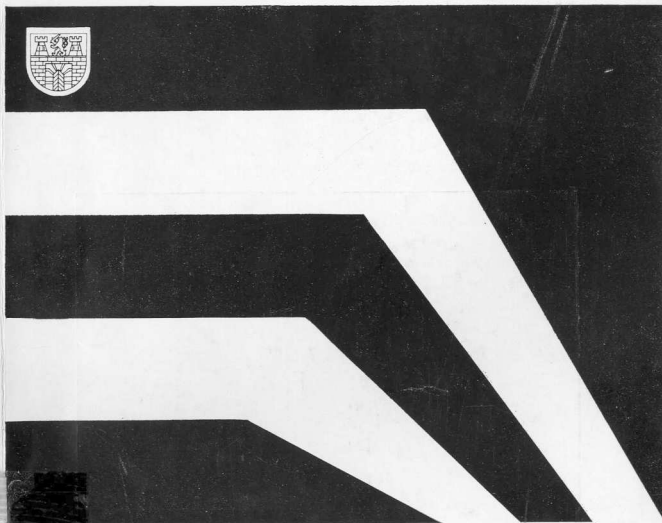
TEREZÍNSKÉ

ČÍSLO
ROK

6
1976

LISTY

■ Памятник Терезин ■ Gedenkstätte Theresienstadt ■ Monument Terezin ■ Memorial Terezin ■

Pamník Terezín	
Číslo inventáře	Signatura
5512	

OBSAH :

Tajemný pan doktor II. (Ceněk Klupal)	1
Koncentrační, pracovní a zajatecké tábory na Slovensku v letech 1938—1945 (Ivan Kamenc)	15
Ludvík Karpe a jeho překladatelské dílo (Ludvík Václavěk)	29
Roudnický „atentát“ (Dagmar Cermáková)	36
Resumé	41

Na druhé straně obálky:

A. Bužánek: Mrtvý vězeň
K. Stěch: Poprava 2. 5. 1945

Na třetí straně obálky:

J. Kyles: Sochař Bužánek z Prahy kreslí na
cele 41

TEREZÍNSKÉ LISTY

Sborník
Památníku Tereziín

Redakční rada: Václav Novák, Miroslav Kryl,
Marie Trhlinová, Jindra Jarošová,
Ludmila Chládková.

Pro Památník Tereziín vydalo
Severočeské nakladatelství v roce 1976
jako svou 327. publikaci.

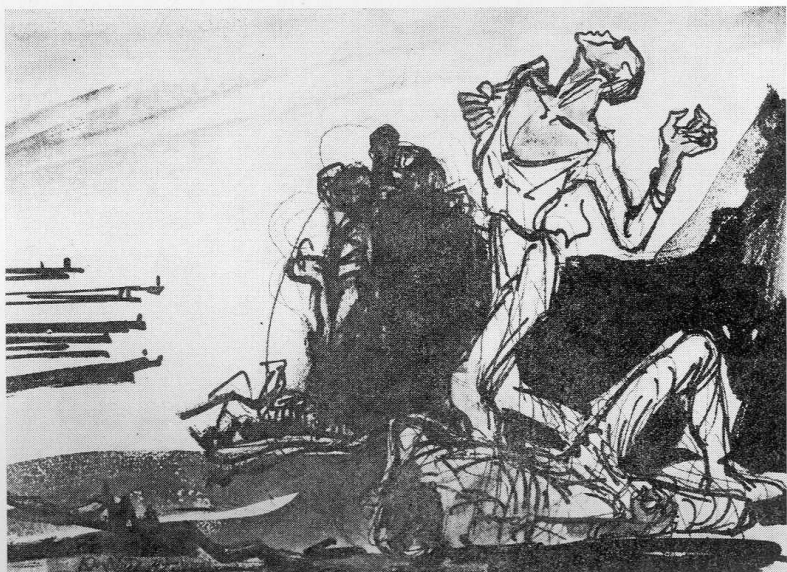
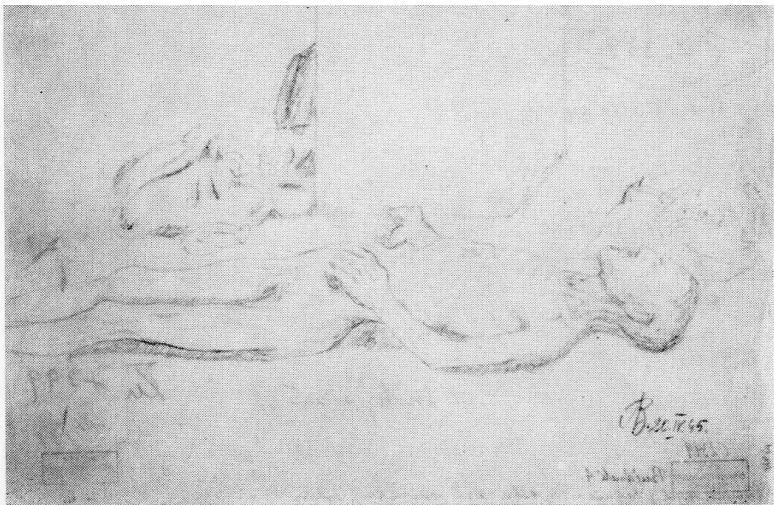
AA 6,49 (text 5,52, ilustrace 0,97), VA 6,68.

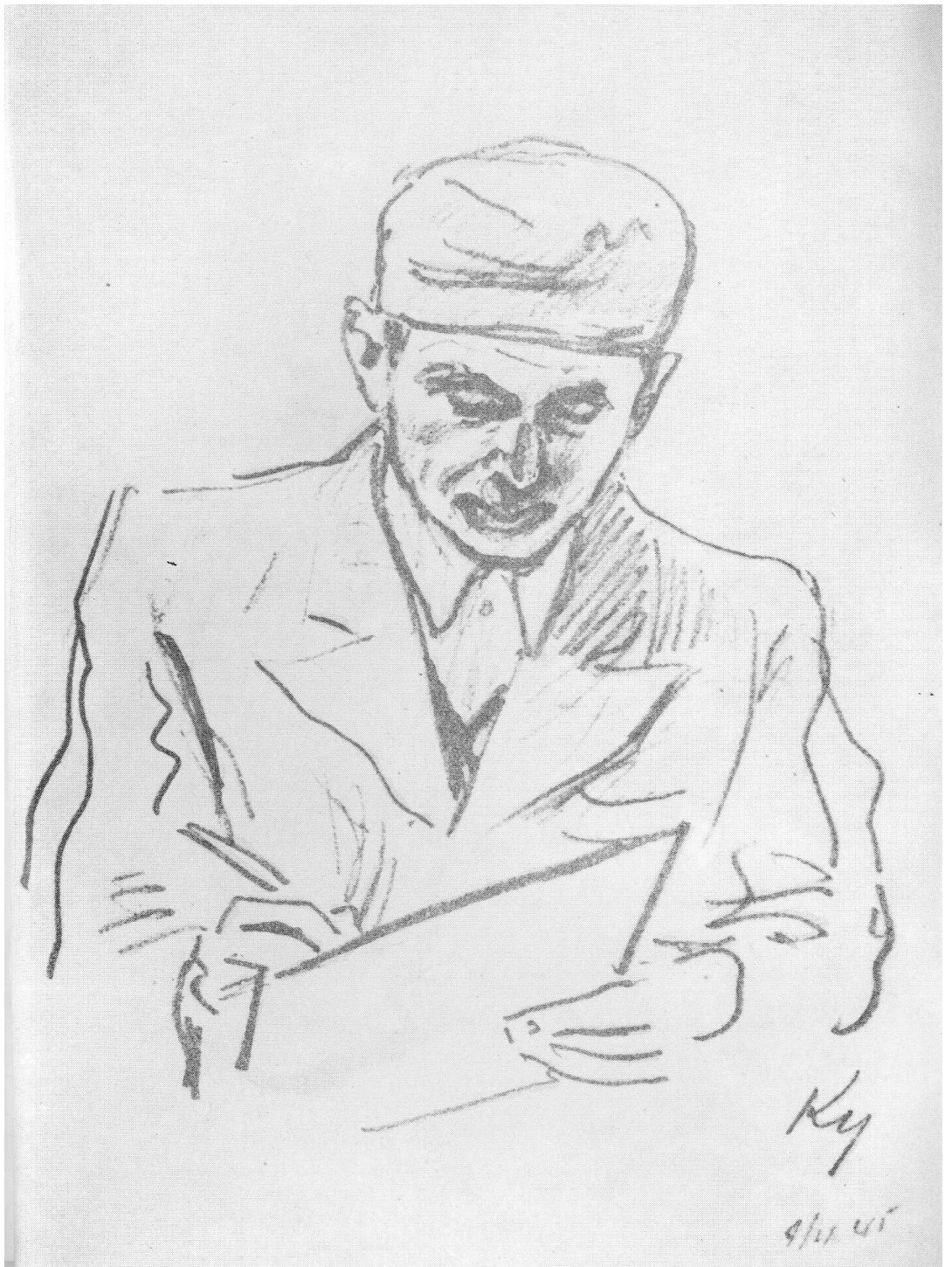
Vytiskla Severografia, n. p., Most.

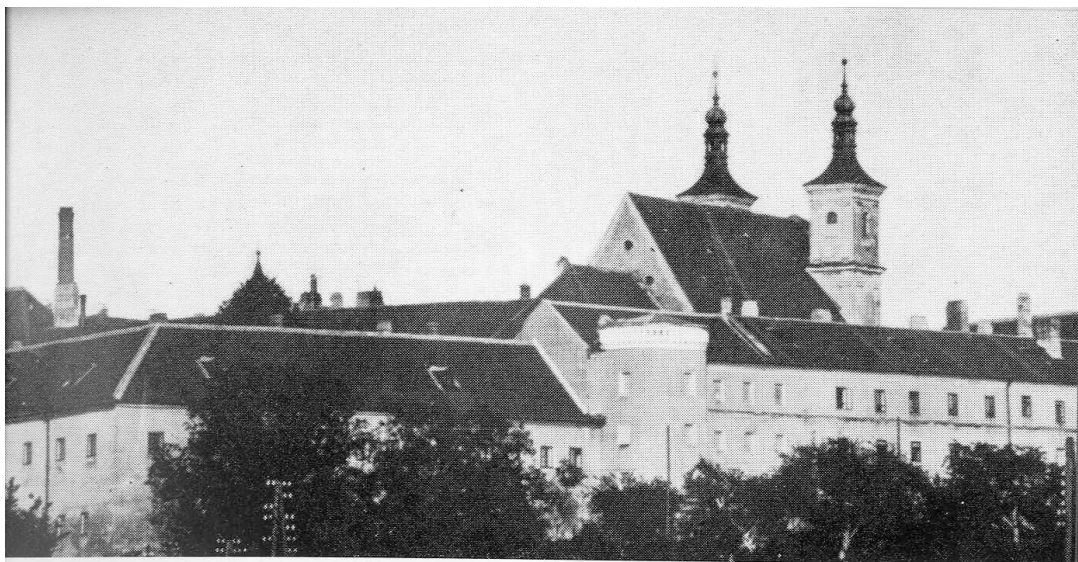
Náklad 1000 výtisků. Stran 56.

Tematická skupina 02/43.

Cena výtisku 5,50 Kčs.

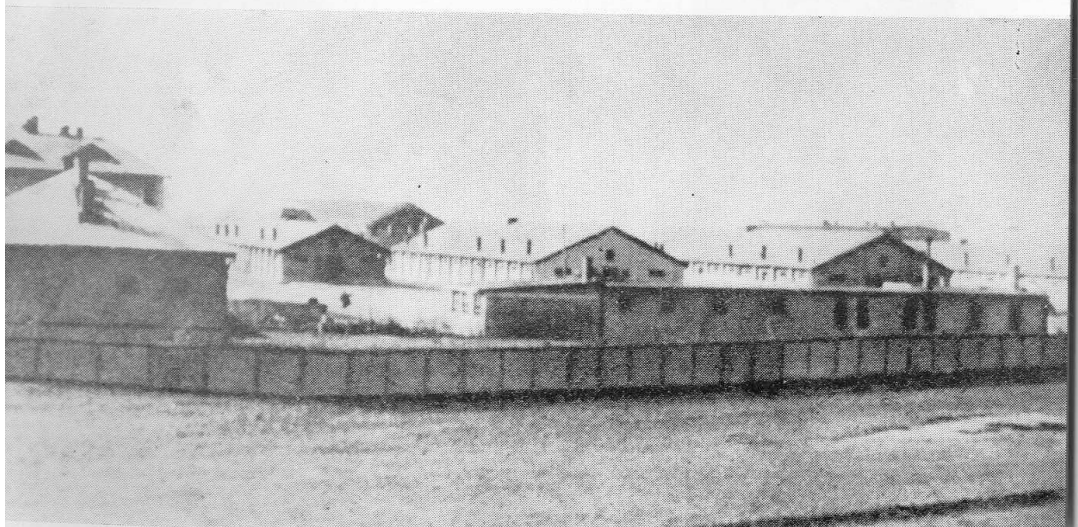

1. Ilavská věznice, v jejíchž prostorách byl v letech 1938—1945 umístěn koncentrační tábor pro politické vězně.

2. Pohled na koncentrační tábor Sereď

DOKUMENTACE

ke zjišťování totožnosti neznámého důstojníka SS
v trestní věci proti Dr. Ernstu Gerka.

Náčelník:

[Handwritten signature]

Úvod.

Z archivu Národního památníku v Terezíně byla získána fotografie, zachycující dva vyšší důstojníky SS v doprovodu ve policejní věznicí v Malé pevnosti SS-Hauptsturmführera Jocka. Kromě Jocka byli na fotografii poznáni poznávacími svědky i další prázskeno gestapa SS-Standartenführer Dr. Geschke. Pro jeho hodnosti Standartenführera byl povýšen asi v polovině r. 1942, lze s jistotou předpokládat, že fotografie pochází z pozdější ze začátku nebo počátku října 1942 (v říjnu 1942 byl Dr. Gerka z Prany přeložen). Totožnost druhého důstojníka SS v na SS-Sturmbannführera nebyla poznávacími svědky zjištěna.

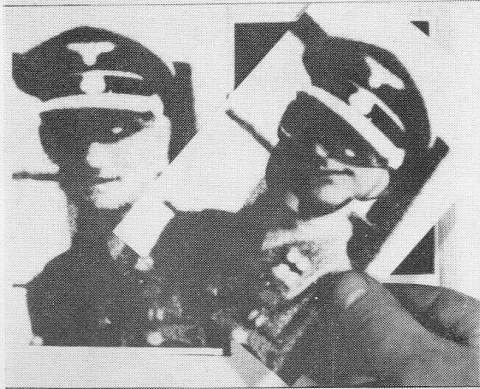
Se zřetelem k pravděpodobné době pořízení fotografie je odůvodněna domněnka, že spolu s Dr. Geschkem je na ní zachycen i jeho nástupce ve funkci šéfa prázskeno gestapa Dr. Ernst Gerka. Pro ověření této domněnky bylo rozhodnuto provést srovnání fotografie neznámého důstojníka s fotografií Dr. Gerka, zachycenou v jeho osobním spise. Originál osobního spisu je uložen v archivu Německé demokratické republiky. Jeho fotokopie je součástí vyšetřovacího spisu v trestní věci proti Dr. Ernstu Gerka. Pracovní postupy při srovnávání obou fotografií jsou v tomto spise dále. Srovnání bylo do jisté míry ztíženo skutečností, že fotografie Dr. Gerka v jeho osobním spise pochází přibližně z r. 1934 a že mezi oběma snímky je časový odstup osmi let, takže tím, že úhel záběru obou snímků se poněkud liší.

3. Fotorekonstrukce návštěvy dr. Gerka v Malé pevnosti v r. 1942 (Generální prokuratura ČSR, Praha)

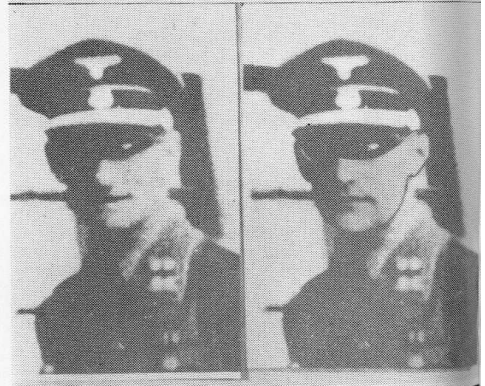
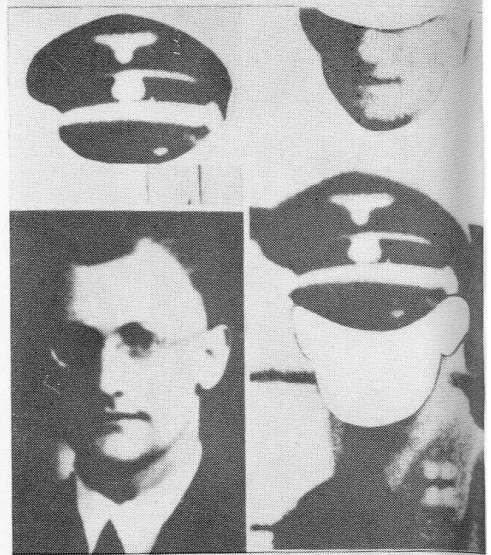
Pracovní postup (21).

K dalšímu ověření byla provedena za použití obou snímků v posměru 1 : 1 superpozici rotomontáž. Z fotografie neznámého důstojníka byla nejprve vytržena oční část.

Pracovní postup (22).

Vytrženým snímkem byla překryta fotografie Dr. Gerkena. Srovnání původní fotografie neznámého důstojníka a výslednou rotomontáž ukazuje rovněž vizuální shodu obou snímků.

Závěr.

Výsledky pracovních postupů - antropometrického měření a superpozici rotomontáže - odvodňují závěr, že neznámým důstojníkem SS, zachyceným spolu s Dr. Gerkenem v Mase pevnosti v Dr. resně, je Dr. Ernst Gerke.

Č E N Ě K K L A P A L

T a j e m n ý p a n d o k t o r

II.

Odpovědnost dr. Gerka v případech tzv. Sonderbehandlung (srov. I. část studie v TL č. 5) je ještě výraznější. Zde lze zavinění prokázat nikoliv globálně, ale i u jednotlivých konkrétních případů. Dr. Gerke vybíral osoby, které měly být „zvláštnímu opatření“ podrobeny, předkládal K. H. Frankovi návrhy a konečně dával po jeho schválení rozkaz k provedení. Návrhy dr. Gerka ovlivňovaly nebo dokonce určovaly Frankovo konečné rozhodnutí. Opíráme tento závěr o zjištění, že v jednom případě K. H. Frank souhlasil s návrhem dr. Gerka, aby se postupovalo výjimečně benevolentně. Šlo o případ setkání Josefa K. a jeho manželky z jedné obce v okrese Domažlice. V červnu 1943 byly u K. nalezeny ukryté zbraně. Nalezlo je tam víceméně náhodně klatovské gestapo, když provádělo rozsáhlejší akci proti ilegální komunistické straně. K. sice neměl s komunistickým odbojem nic společného, ale za ilegální držení zbraní byl stanoven trest smrti. Dr. Gerke však navrhl K. H. Frankovi, aby manželé K. byli propuštěni z vazby. Svůj neobvyklý návrh odůvodnil tím, že K. má úzké styky s protektorátním ministrem Emanuelem Moravcem, nejaktivnějším příslušníkem nacistů. Na podporu svého návrhu ještě uvedl, že nebylo prokázáno, že by K. ukrýval zbraně z nepřátelství proti „říši“ (o takové detaily se gestapo jindy zpravidla nestaralo). Korespondenci mezi šéfem pražského gestapa a tzv. vyšším vedoucím SS a policie v protektorátě (tj. Frankem) máme zachycenu na šesti listech autentických dokumentů. Její sloh je úředně věcný a strohý. Zdá se, že dr. Gerke v tomto případě vybočil z úzkých mezí policejních kompetencí a zahrál si tak trochu na politika. K. H. Frank jeho názor v plném rozsahu sdílel a jeho návrhu vyhověl. Z tohoto ojedinělého případu lze vyvodit obecnější závěry. Jestliže šéf Stapoleitstelle mohl svým stanoviskem ovlivnit Frankovo rozhodnutí ve prospěch člověka, který zcela nepochybně porušil nacistické předpisy, není tím pravděpodobnější, že mohl v řadě jiných případů vyvolat rozhodnutí v opačném smyslu?

Zkoumali jsme jednotlivé případy „zvláštních opatření“ ze všech možných hledisek. Brali jsme v úvahu místo, dobu, způsob provedení a kdo byl obětí. Šlo nám o to, prokázat systematickosti v jejich provádění. V obvodu pražského gestapa došlo ke 200 oněch „zvláštních opatření“, tj. vražd, a způsob provádění daleko přesahoval meze, jež byly stanoveny původními výnosy z r. 1939. V podstatě se nám potvrdil předpoklad, že ani zdánlivě nešlo o „zájmy obrany říše“, ale jen o úzké zájmy gestapa, resp. jeho jednotlivých funkcionářů.

Zjistili jsme, že převážná většina „zvláštních opatření“ se uskutečnila v Malé pevnosti. V mnohem menší míře a také vlastně jen v omezeném časovém úseku se tyto vraždy prováděly ve věznicích v Praze na Pankráci. (Důvody uvedu později.) A pouze jediný, skutečně výjimečný případ se stal ve věznicích gestapa v Plzni.

Jeho obětí se stal zaměstnanec katastrálního úřadu v Plzni Adolf Skála, nar. 1906. Byl zatčen gestapem dne 3. října 1943 na udání německého vojáka, před kterým si udánlivě odplivl. Byl obviněn z urážky německé branné moci. Šéf plzeňské úřadovny gestapa, kriminální rada Heinrich Krupke, hlásil případ dr. Gerkovi. Ten informoval K. H. Franka, který dal souhlas k „zvláštnímu opatření“. Dne 11. října 1943 byl Skála ve věznicích gestapa oběšen. Exekuci provedli tři kriminální trestanci, kteří se na výzvu gestapa dobrovolně přihlásili. Z dokumentů o případu je patrné, že dodatečně byla podána zpráva Himmlerovi, který postup schválil. Všechny okolnosti tohoto případu ukazují, že byl zaměřen na zastrá-

šení obyvatelstva. V tomto směru měla působit i vyhláška o popravě, podepsaná „Stapo-leitstelle Prag“.

První dva případy „zvláštních opatření“ v pankrácké věznici jsou rovněž do určité míry výjimečné. Z dat jejich provedení je patrné, že vraždy tohoto druhu zde nebyly pravidlem. Pokud k nim mělo dojít, byl vězeň převezen do Malé pevnosti.

Dne 29. září 1943 byl na Pankráci oběšen Josef Laštovička, nar. 1912. Byl příslušníkem protektorátní policie a až do svého zatčení dne 27. srpna 1943 pracoval jako tlumočnick u gestapa. Gestapo zjistilo, že v několika případech varoval stíhané komunisty a prozradil jim policejní opatření, o kterých se dověděl při své práci. Spisy tohoto případu byly dlouho uloženy v trezoru dr. Gerka. Teprve při jejich ukládání do archivu měl možnost do nich nahlédnout úředník gestapa Habelt. Po válce ve své svědecké výpovědi uvedl, že v nich byl mimo jiné založen dálnopis, adresovaný RSHA (hlavnímu úřadu říšské bezpečnosti — pozn. aut.) a podepsaný dr. Gerkem. Navrhovalo se v něm „Sonderbehandlung“ — oběšení. Svědek viděl také kladnou odpověď RSHA. Na návrhu se podílel i Laštovičkův bezprostřední nadřízený kriminální komisař Jantur, šéf protikomunistického oddělení. O podání návrhu však rozhodl dr. Gerke.

K dalšímu „zvláštnímu opatření“ dochází na Pankráci až za půldruhého roku. Dne 8. února 1945 tam byli zavražděni Julius Kříž, nar. 1888, a Zdeněk Němec, nar. 1914, oba ve stejnou hodinu a bezprostředně po dodání do věznice. Zápis ve vězeňské knize uvádí u obou jako příčinu smrti poruchu krevního oběhu. Ale což „porucha krevního oběhu“ nebyla jen jinou formou „zastřelení na útěku“? Nevíme, jak byli usmrceni a kdo byl přímým pachatelem, jinak však máme dosti podkladů pro rozšířování tohoto případu. Ze zápisu ve vězeňské knize a z výpovědi bývalého spoluvězně, který v přijímací kanceláři přejímal jejich svršky, známe zaměstnání obětí. To nám umožňuje spojit jejich jména s případem, o kterém se nezávisle na sobě zmiňovali ve svých poválečných výpovědích Gerkův zástupce kriminální rada Gerhard Andres a kriminální komisař Jantur. Oba sice líčili případ jen po skutkové stránce, aniž by jmenovali osoby, o které šlo, uvedli však také jejich zaměstnání. Ze srovnání těchto poznatků z různých pramenů pak vyplynulo, že Zdeněk Němec byl hudebním kritikem, který v únoru 1945 uveřejnil v „Českém slově“ recenzi o provedení Smetanovy symfonické básně „Blaník“. Byla napsána tak, že K. H. Frank ji označil za veřejnou výzvu k velezradě. Nařídil zatknout Němce a současně s ním i cenzora, který „závadný“ článek propustil — Julia Kříže. Andres i Jantur shodně vypověděli, že Frank se o případu dověděl nikoliv od gestapa, ale z jiného pramene. Rozhodnutí o „zvláštním opatření“ prý učinil bez návrhu gestapa, z vlastní iniciativy. Andres i Jantur hovořili asi pravdu, protože celý případ má spíše charakter „politický“ než „policejní“. Gestapo v té době skutečněovalo „Sonderbehandlung“ s větším rozmyslem a proti určitým kategoriím nepohodlných osob. Tento případ však ukazuje na rozhodnutí spíše emocionální než racionální. Lze proto věřit i Andresovu tvrzení, že dr. Gerke měl v tomto případě proti „zvláštnímu opatření“ námitky právního i politického rázu. Nakonec se však Frankovu rozhodnutí podřídil a jeho rozkaz splnil.

Ve větším měřítku dochází k „zvláštním opatřením“ v pankrácké věznici až v dubnu 1945. Všechny případy mají zřejmou souvislost s blížícím se koncem války. Týkají se osob, které buď byly pro gestapo nepohodlnými svědky jeho činnosti, nebo které gestapo z různých důvodů nechtělo nebo nemohlo předat příslušnému soudu. Z větší části pak jde o případy, kdy oběti nebyly schopny transportu do Terezína. Z toho vyplývá, že „Sonderbehandlung“ v pankrácké věznici je řešením „nouzovým“, podmíněným celkovou situací a okolnostmi jednotlivých případů.

Dne 4. dubna 1945 byl v bunkru pankrácké věznice zavražděn ing. Karel Lochman, nar. 1913, který byl ve vazbě od dubna 1944. Protože byl zatčen na základě provokace, gestapo se vyhýbalo jeho předání soudu. V dubnu 1945 bylo již nemožné předat jej soudu nebo poslat do koncentračního tábora. Přežít však nesměl, aby neprozradil provokatéry. Proto kriminální rada Fischer tlumočil veliteli věznice Soppovi příkaz k „zvláštnímu opatření“. Následujícího dne, 5. dubna 1945, byl oběšen papežský tajný komoří dr. Vladimír

Hruban, nar. 1888. Gestapo ho zatklo v říjnu 1944 pro údajnou špionáž ve prospěch Vatikánu a československé vlády v Londýně. Jeho smrt byla oficiálně prohlášena za sebevraždu. Svědci tvrdí, že byl oběšen na ústředním topení ve své cele dozorcí Aurichem a Weisnerem. Dr. Hruban byl při předchozích výsleších ztýrán tak, že se nemohl sám pohybovat. V takovém stavu nemohl být samozřejmě postaven před soud. Nedožnával se a gestapo důkazy proti němu nemělo. To vše se mu stalo osudným. Pokud jde o tvrzení o sebevraždě, je vyloučeno, že by člověk, který se nemohl sám pohybovat, slezl z lůžka, došel k ústřednímu topení a oběsil se na něm. Kromě toho se tvrzení o sebevraždě nerosnovává se skutečností, že dr. Hruban byl věřícím katolíkem.

Dne 17. dubna 1945 byly zavražděny Elisabeth Balická, nar. 1888, a její dcera Lidie, nar. 1915. Víme o nich tak málo, že o příčinách jejich zavraždění můžeme vyslovit jen neověřené domněnky. Svědecká výpověď jednoho bývalého vězně usvědčuje z přímého pachatelství opět dozorce Weisnera. Vězeňská kniha důvod smrti neuvádí, ale je v ní opět zachycena ta výjimečná „náhoda“, že matka i dcera zemřely nejen téhož dne, ale i ve stejnou hodinu. Nevíme, proč byly tyto dvě ženy odstraněny. Zdá se, že byly zapleteny do černého obchodu a znaly snad skutečnosti, které mohly některé úředníky gestapa kompromitovat. Po válce vypověděl úředník gestapa Alfred Scharf, že předměty z majetku obou žen byly dány jako odměna konfidentům, kteří přispěli k jejich zatčení. Stalo se tak se souhlasem — dr. Gerka.

Dne 19. dubna 1945 byl zavražděn docent MUDr. Vladimír Tůma, nar. 1897, který byl zatčen 23. února 1945. Při výsleších byl surově ztýrán a v důsledku toho, že mu nebyla poskytnuta lékařská pomoc, onemocněl rozsáhlou flegmónou. Po dočasném umístění ve vězeňské nemocnici se jeho stav zlepšil. Aniž by byl zcela vyléčen, byl v polovině dubna na zvláštní rozkaz přemístěn zpět do věznice gestapa. Druhého dne po přemístění viděli svědci jeho mrtvolu v márnici. Dozorce Weisner tvrdil, že zemřel na embolii, a donutil vězeňského lékaře dr. Reima, aby tuto příčinu smrti uvedl v úmrtíím listě. Přitom dr. Reim a další svědkové viděli na krku Tůmovy mrtvoly zřetelnou strangulační rýhu. Weisner však v tomto případě vrahem nebyl, jen pomáhal zakrývat stopy. Ve skutečnosti, jak ve své výpovědi potvrdil dozorce Jenne, oběsil dr. Tůmu dozorcí Aurich a Haage ve vězeňské koupelně v suterénu.

Dne 20. dubna 1945 došlo k vraždě Aloise Hovorky, nar. 1919, a Karla Habady, nar. 1926. O jejich případu je nutno se zmínit podrobněji. Byli to odbojoví pracovníci z organizace KSC na Rožmitálsku, které gestapo dlouho pronásledovalo a konečně počátkem prosince 1944 za velmi dramatických okolností zatklo. S jejich skupinou navázali styk dva provokatéři, kteří se vydávali za československé výsadkáře ze zahraničí. Jedním z nich byl agent-provokatér Panenka, který se zúčastnil všech důležitějších akcí gestapa proti partyzánům a výsadkářům (bude o něm ještě zmínka). Oba provokatéři se snažili o setkání s Hovorkou, po kterém gestapo pro jeho vedoucí funkci v odboji zvláště usilovně pátralo. Jejich záměr se podařil a pod záminkou dohody o spolupráci došlo k setkání. Během jednání oba provokatéři náhle vytáhli pistole a začali na Hovorku a ostatní účastníky schůzky střílet. Zdá se, že tu došlo k určité chybě v režii, protože gestapo mělo zájem dostat Hovorku živého a schopného výslechu. Hovorka byl střelen do břicha, Habada do prsou a do ruky a kromě nich byli lehce poraněni další odbojoví pracovníci. Pro vážné zranění nemohli být Hovorka a Habada převezeni do Prahy a gestapo je ponechalo v příbramské nemocnici. Zůstali tam až do 17. dubna 1945. Během této doby byli velmi přísně střeženi a navzdory svému stavu vyslýcháni a týráni, přičemž se „vyznamenal“ zejména úředník klatovského gestapa Kilian Ruprecht. Dne 17. dubna 1945 byli převezeni na Pankrác. Z jejich chorobopisů z příbramské nemocnice je patrné, že nebyli ještě vyléčeni. Nejistili jsme, kdo zavraždil Karla Habadu, ale vrahem Aloise Hovorky byl dozorce Aurich. Jeden svědek viděl Auricha vstupovat do Hovorkovy cely s klubkem šňůry. Podle Soppovy výpovědi dal příkaz k vraždě sám dr. Gerke. Ostatní členové Hovorkovy skupiny, kteří byli zatčeni ve stejnou dobu, byli již předtím odsouzeni německým zvláštním soudem k smrti.

Kromě zmíněných vražd byl podle výpovědi dozorce Jenna zavražděn v cele č. 17 ještě

neznámý sovětský válečný zajatec. O tomto případu se nám nepodařilo žádné další důkazy získat.

Rozhodující roli při „zvláštních opatřeních“ však hrála Malá pevnost. Poprvé zde došlo k exekuci v září 1943 a naposledy 2. května 1945. Nešlo o výjimky jako na Pankráci, počet obětí byl mnohonásobně vyšší. Nutně jsme si položili otázku: Proč? Zvláštní opatření se zúžilo jen na účelovou policejní vraždu, a s tím souviselo i jeho utajování. Terezínská Malá pevnost byla pro ně nejideálnějším místem. Pražské gestapo nemělo zájem, aby v pražských ulicích bylo slyšet ozvěnu popravčích salv. V Praze se vraždilo „neformálně“, pokoutně, zákeřně — oběšením na cele, v koupelně, v bunkru, předstírala se sebevražda. V Malé pevnosti vypadala vražda v mnoha případech jako výkon skutečného soudního rozsudku. Samozřejmě se vyskytují také případy, kdy přišel rozkaz k likvidaci jednotlivého vězně. Pak bylo zbytečné, aby nastupoval celý exekuční peloton. Obstaral to jediný dozorce — nejčastěji Rojko — kulkou z pistole do týla. Jsou i jiné případy, kdy „Sonderbehandlung“ bylo provedeno způsobem tak surovým, že se to vymyká normální lidské představivosti . . .

Počet případů, jejich časové zařazení a identifikace obětí spočívá často jen na velmi kusých svědeckých výpovědích. Nejvíce údajů se nám podařilo zjistit o těch zavražděných, kteří byli vězněni v Malé pevnosti delší dobu. Jinak tomu bylo u vězňů, kteří neprošli vězeňskou evidencí a často šli z transportu přímo na popravěštně. Zde nám někdy pomohla náhoda, náhodné poznání obětí spoluvězněm, který přežil, dokument Stapoleitstelle, který nebyl koncem války zničen, v několika případech záznamy ve vězeňské knize z Pankráce. Mnohokrát však svědci mohli uvést jen přibližnou dobu exekuce, přibližný počet obětí a nejvýše ještě odhadnout, o koho šlo (například o sovětské zajatce, poznatelné podle uniforem).

Svědci se shodují v tom, že k první popravě na základě „zvláštního opatření“ došlo v Malé pevnosti v září 1943. Oběťmi byli židovský lékař a jedna žena, pravděpodobně jeho asistentka. Jejich jména nejsou známa, ani důvod jejich zavraždění. Oba byli do Malé pevnosti dopraveni 24 hodin před exekuci z terezínského ghetta. Podle svědeckých výpovědí byla exekuce provedena, jakmile došel dálnopis, podepsaný dr. Gerkem.

Nejvýraznější kategorií obětí „zvláštních opatření“ tvoří českoslovenští výsadkáři ze zahraničí, uprchlí a znovu dopadení váleční zajatci, duševně nemocní a práce neschopní vězňové (akce „14 f 13“), vězňové, kteří se pokusili o útěk, a také bývalí spolupracovníci gestapa, abwehru a SD, kteří se stali z různých důvodů nepohodlnými. Kromě nich se mezi oběťmi v několika případech vyskytují vězňové, kteří nějakým způsobem „porušili vězeňské předpisy“, a příslušníci protektorátních bezpečnostních orgánů. Zvláštní kategorií jsou vězňové označení XYZ. V jednom případě byla důvodem „zvláštního opatření“ tzv. Sippenhaft, kolektivní odpovědnost příbuzných za čin jednoho člena rodiny.

Čtyři českoslovenští výsadkáři (podle německé terminologie Fallschirm-Agenten) zahynuli v Malé pevnosti pravděpodobně již během roku 1944. Byli to František Pospíšil, nar. 1919, Stanislav Srazil alias Smola, nar. 1919, Bohuslav Grabovský, nar. 1919, a František Klein alias Kubeš, neznámých osobních dat. Neznáme ani datum jejich smrti, ani nevíme, jak zemřeli. Pravděpodobně byli zastřeleni, není však vyloučeno, že podlehl soustavnému týrání a mučení. Ostatní vraždy výsadkářů spadají do závěrečného období války. Dne 1. března 1945 byli zastřeleni Adolf Horák, nar. 1908, a Oldřich Janko, nar. 1910. Gestapo je zatkl někdy v létě 1944. Oběma nabídlo spolupráci a oba ji přijali, pravděpodobně však jen „na oko“. Jakmile se dostali na svobodu, snažili se uniknout kontrole gestapa a dostat se na nejbližší osvobozené území, na povstalecké Slovensko. Dne 30. září 1944 však byli znovu zatčeni. Byli uvězněni na Pankráci a dne 17. října 1944 převezeni do Malé pevnosti. Věznění byli pod falešnými jmény: Horák jako Ernst Hanák a Janko jako Oldřich Jindra. Jejich smrt je zaznamenána v „černém sešitu“ svědka M. Charváta. Svědek J. Novotný viděl ve vězeňské kanceláři dálnopisný příkaz k „zvláštnímu opatření“, který nesl podpis dr. Gerka.

Dne 28. dubna 1945 byl zastřelen výsadkář Vítězslav Lepařík, nar. 1914; zemřel pod jménem Vítězslav Lepší. Jeho osud je shodný s Horákovým a Jankovým: zatčení gestapem,

předstíraný příslib spolupráce, snaha uniknout gestapu, nové zatčení a smrt v Malé pevnosti. Zůstal po něm jen záznam v „černém sešitu“.

První případ zastřelení sovětských válečných zajatců byl zjištěn dne 17. dubna 1944. Toho dne zahynuli v Malé pevnosti Sergej Taskajev, nar. 1924, Michail Marušenko, nar. 1915, Leontij Malov, nar. 1916, a Alexej Anifatov, nar. 1920. Padli do rukou gestapa při likvidaci partyzánských bunkrů v lese Kařízek na Hořovicku v lednu 1944.*) Ve vězeňské knize na Pankráci se zachoval zápis o tom, co se dne 17. dubna 1944 v Malé pevnosti s nimi stalo. Kromě toho vypovědělo několik bývalých příslušníků gestapa, že dr. Gerke dal rozkaz k jejich zastřelení. Počet případů vražd znovu dopadených uprchlých sovětských zajatců od počátku roku 1944 neustále vzrůstal. Důvody tohoto postupu nelze hledat jen v nacistické politice vůči „východní méněcenné rase“ nebo v ideologické nenávisti vůči příslušníkům SSSR. Nacisté (zejména typu dr. Gerka) měli pro toto opatření důvody zcela „racionální“. Podle mezinárodního práva bylo možno trestat válečného zajatce za útěk jen disciplinárně, nikoliv soudně. Vůči sovětským zajatcům sice nacisté mezinárodní právo zásadně nedodržovali, ale stejně nepokládali jejich postavení před soud za účelné. Kromě toho uprchlí sovětské zajatce představovali reálné nebezpečí. Nacházeli pomoc a podporu u českého obyvatelstva a v mnoha případech se aktivně zapojili do odbojového a partyzánského hnutí.

Dne 26. května 1944 byl zastřelen zajatec Boris Kazijev, nar. 1918, který byl zatčen 3. dubna 1944. Také on byl v době zatčení již ve spojení s českým odbojem. Byl usmrcen ihned po příchodu z Pankráce na Malou pevnost. Jeho smrt byla rovněž zaznamenána v pankrácké vězeňské knize. Kromě toho se pravděpodobně k němu vztahuje výpověď svědka C., že v letních měsících r. 1944 byl přivezen z Prahy neznámý sovětský voják, kterého dozorce Rojko odvedl ihned na popraviště.

Další dva sovětské zajatce, Leonid Drozd, nar. 1910, a Vasil Melnikov, nar. 1912, byli zavražděni dne 22. června 1944. Jejich jména jsme našli v tzv. náhradních kartách z vězeňské evidence Malé pevnosti, které byly vyplňovány namísto zničených původních evidenčních karet. K tomuto případu se pravděpodobně vztahuje i výpověď vězně-lékaře dr. Aloise Hada, který koncem června 1944 dával na příkaz dozorce Rojka posilující injekce třem vězňům, zajatým sovětským partyzánům, které Rojko krátce potom oběsil. Dr. Had hovoří o třech vězňích, což může odpovídat skutečnosti. Jméno třetího však „náhradní evidence“ nezachovala.

Dne 28. dubna 1945 bylo spolu s výsadbákem Lepaříkem zastřeleno 11 sovětských zajatců, kteří byli ve věznicích jen několik dní. Jejich jména nám zachoval „černý sešit“: Savelij Jelnikov, nar. 1917, Michail Injutkin, nar. 1922, Ilarion Černovol, nar. 1920, Michail Varaksin, nar. 1910, Alexej Byčkov, nar. 1904, Alexandr Byčkov, nar. 1924, Alexandr Pokrovskij, nar. 1909, Michail Jermolenko, nar. 1912, Vasil Račenko, nar. 1926, Vasil Slagalov, nar. 1912, a Anna Chaleská, nar. 1926.

To jsou však jen ty případy, kdy se nám podařilo jména zavražděných sovětských zajatců zjistit. Vedle toho jsme při vyšetřování narazili na řadu vražd sovětských zajatců, u nichž svědci uváděli jen dobu exekuce a počet obětí. V druhé polovině roku 1943 bylo v prostoru pozdějšího IV. dvora zastřeleno sedm neznámých mladých vězňů, pravděpodobně válečných zajatců. V lednu nebo únoru 1944 viděl jeden svědek na popravišti v téže prostoru těla pěti zastřelených sovětských důstojníků. V březnu 1944 viděli vězňové, jak dozorce Rojko odvedl směrem k popravišti neznámého zajatce, a krátce potom slyšeli výstřel. V dubnu 1944 byla zastřelena skupina sovětských zajatců, zatčených gestapem v Ústí n. L. V létě 1944 byl na Jocklův rozkaz zastřelen sovětský zajatec, protože údajně vyměnil boty za kus chleba. V září 1944 bylo zastřeleno 5 neznámých zajatců udánlivě „na útěku“. Na podzim 1944 byli zastřeleni dva sovětské zajatce v odvetu za útěk jejich kamaráda. **Všechny tyto údaje postávají však jen ke konstatování, že sovětské válečné zajatce představují jednu z nejpočetnějších kategorií obětí „zvláštních opatření“.**

Poměrně nejpodrobnější údaje se nám podařilo získat o obětech tzv. akce „14 f 13“, která je známa rovněž z koncentračních táborů. Měla za účel likvidaci duševně chorých

*) K tomu srovnej zejména „Partyzánské hnutí v Československu za druhé světové války“, Praha 1961, str. 116–120.

nebo jinak nevyčísitelně nemocných vězňů, kteří nemohli pracovat. V Malé pevnosti byl dne 10. června 1944 její první obětí František Týc, nar. 1893. Do Terezína byl dopraven z Pardubic. Nebyl zapsán do vězeňské evidence a druhého dne po příchodu ho dozorce Rojko zastřelil. Protože byl ochrnut na obě nohy, nechal ho Rojko odvézt na místo vraždy na káře. Pro tuto okolnost se na případ pamatoval bývalý vězeňský lékař dr. Had. Dne 16. srpna 1944 byl zastřelen Hynek Kozel, nar. 1894. Po zatčení plzeňským gestapem v prosinci 1943 byl vyslýchán tak surově, že u něho došlo k duševní poruše. V červnu 1944 byl převezen do psychiatrické léčebny v Praze-Bohnicích. Jak vyplývá z jeho chorobopisu, dne 15. srpna 1944 jej v nezlepšeném stavu převzalo opět pražské gestapo. Téhož dne byl vzat do stavu pankrácké věznice a podle záznamu ve vězeňské knize zemřel dne 16. 8. 1944 v Terezíně. Tato časová zjištění potvrzují jednoznačně, že bezprostřední příčinou jeho zavraždění byla jeho duševní choroba. Spolu s ním byla zavražděna Marie Silovská, nar. 1898. Její manžel František Silovský byl zatčen v září 1942, protože poskytl úkryt člověku, který prchal před gestapem. V lednu 1943 zemřel v Mauthausenu. U Silovské se po zatčení jejího manžela projevila duševní porucha a příbuzní ji 26. září 1942 dali do ústavního ošetřování. Gestapo její pobyt v Bohnicích zjistilo, nechalo se pravidelně informovat o jejím zdravotním stavu a zakázalo její propuštění bez svého souhlasu. V květnu 1944 nastalo u Silovské určité zlepšení stavu. Byla z ústavu propuštěna, ale ihned se jí „ujalo“ gestapo. Krátkou dobu byla na německé psychiatrické klinice v Praze, kde si pravděpodobně příslušný referent gestapa ověřoval, zda ho čeští lékaři neklamali. Výsledek léčení či pozorování Silovské není nikde zaznamenán. Pravděpodobně však byla duševní choroba potvrzena, což rozhodlo o jejím osudu. Dne 3. července 1944 byla z psychiatrické kliniky převezena na Pankrác a ještě téhož dne do Terezína. Podle záznamu v pankrácké vězeňské knize zemřela v Terezíně dne 16. srpna 1944. Jedna z jejích spoluvězeňkyň potvrdila, že byla zavražděna.

Případem stejného druhu je vražda dr. Karlíka dne 19. srpna 1944. Gestapo ho zatklo již v dubnu 1942 pro přípravu „velezrady“. V červenci 1942 bylo jeho vyšetřování skončeno a případ předán vyšetřujícímu soudci. Protože se však u dr. Karlíka projevily příznaky duševní choroby, byl převezen do psychiatrické léčebny. Dne 6. ledna 1944 zastavil vrchní říšský návladní při nacistickém „lidovém soudním dvoru“ v Berlíně jeho trestní stíhání. Dr. Karlík však nebyl propuštěn na svobodu, ani nezůstal v léčení, ale byl předán gestapu. Dopisem ze dne 9. 5. 1944 sdělil dr. Gerke vrchnímu říšskému návladnímu, že další rozhodnutí o Karlíkovi učiní gestapo. Dne 22. 11. 1944 mu pak oznámil, že záležitost je vyrýzena, protože dr. Karlík dne 19. srpna 1944 v Terezíně zemřel. V úmrtním listě dr. Karlíka je jako příčina smrti uvedeno selhání srdce. Ale zájem o jeho osobu byl příliš velký, než aby bylo možno věřit úmrtnímu listu.

Někdy v září 1944 — přesnější datum nebylo zjištěno — dochází v Malé pevnosti k tragickému závěru příběhu, který by mohl být srovnáván s kopnickiádou, kdyby... kdyby se odehrával jindy než za druhé světové války a jinde než v nacistickém Německu. Kdyby protihráčem českého epigona ševce Voigta nebylo právě gestapo. Takto se z kopnickiády stal případ akce „14 f 13“. Obětí byl Jan Beneš (nar. 1908), podivný člověk. Podle výpovědi příbuzných měl od mládí sklony ke konfabulacím. Věrohodně si vymýšlel celé příběhy, v nichž sám hrál vždy hlavní roli. Vždy si přisoudil roli důležitější, než mu poskytoval všední život. Za války byl poslán na práci do Německa a někdy koncem roku 1942 nebo počátkem roku následujícího z totálního nasazení utekl. Skrýval se ve volné přírodě a přitom mu omrzly obě nohy. V prvních měsících roku 1943 se dostal do nemocnice. Jeho omrzliny byly již v tak beznadějném stavu, že mu byly obě nohy pod koleny amputovány. Během léčení se začíná rozvíjet jeho poslední konfabulace, která skončila smrtí. Beneš se v nemocnici seznámil s ošetřovatelkou, které se svěřil, že je parašutistou, vyslaným do Československa ze zahraničí, a dokonce tvrdil, že je příbuzným knížecí rodiny Lobkoviců. Ošetřovatelka mu na neštěstí uvěřila. Umožnila mu útěk z nemocnice (jaké obětavosti asi vyžadovalo zorganizování útěku nebo lépe řečeno únosu beznohého mrzáka, neschopného samostatného pohybu!). Skrývala ho u sebe několik měsíců, až do srpna 1943, kdy byl Beneš zatčen gestapem.

Nikoliv jako uprchlík z pracovního nasazení, ale jako parašutista z Anglie! I gestapo totiž uvěřilo vymyšlené legendě. Ovšem po dlouhých výsleších, kdy se Beneš nutně zaplétal do rozporů, nemohla legenda obstát. Gestapo zjistilo, že nemá v rukou parašutistu, tím méně člena rodiny Lobkoviců, ale utečence z Totaleinsatz. A k tomu ještě invalidu naprosto neschopného práce. Snad kdyby byl Beneš zdrav, mohl očekávat „jen“ deportaci do koncentračního tábora. Protože však byl zmrzačen, čekala ho smrt. Na příkaz dr. Gerka byl poslán do Terezína. Zpočátku byl umístěn v cele č. 13 a pro invaliditu nebyl zařazen do žádného z pracovních komand. Později byl přeložen ze společné cely na samotku a krátce nato zastřelen dozorcem Rojkem. Okolnosti tohoto případu byly tak markantní, že řada bývalých vězňů se pamatovala i na podrobnosti. Většinou znali Beneše pod jménem Bláha; tak byl veden ve vězeňské evidenci a pod tímto jménem též zemřel. Mnozí svědkové byli přesvědčeni, že Rojko zastřelil skutečně československého parašutistu. Beneš dohrál alespoň před spoluvězni svou poslední vymyšlenou roli důsledně až do konce.

Posledním případem akce „14f13“ bylo zastřelení Emila Ševčíka, nar. 1906, dne 10. října 1944. Ševčík měl v prvním ilegálním ústředním výboru Komunistické strany Československa funkci pokladníka. Gestapo, které ho zatklo při likvidaci tohoto orgánu, mělo na jeho osobě zvláštní zájem, protože věděl, kde jsou uloženy finanční zdroje strany. Aby se vyhnul mučení, předstíral duševní poruchu. Od 29. dubna 1941 do 10. října 1944 byl Ševčík v psychiatrické léčebně v Praze-Bohnicích, nejprve jako neznámý pod č. 32754, později pod svým pravým jménem. Jeho stav se za tu dobu údajně nezlepšil. To vše jsme zjistili z jeho chorobopisu, který ovšem mohl být formulován jen k oklamání gestapa.*) Kriminální komisař Böhm, který Ševčíka vyšetřoval, došel k závěru, že další vyšetřování neslibuje žádný výsledek, a navrhl dr. Gerkovi „Sonderbehandlung“. Dne 10. října 1944 byl Ševčík převezzen do Malé pevnosti a ihned po příchodu zavražděn.

Oběti „zvláštních opatření“ se stali také všichni vězňové, kterým se nepodařil útek z Malé pevnosti. Případů útěků bylo více, ale s výjimkou jediného byli uprchlíci vždy dříve či později dopadeni.

Dne 11. června 1944 uprchli ze samotek I. dvora Malé pevnosti dva vězňové. Jedním z nich byl Adolf Szinay-Szabó, nar. 1906, československý parašutista ze SSSR. Spolu s ním prchal Ladislav Malý, nar. 1919, odbojový pracovník, kterého gestapo uvěznilo pod jménem Mlynář. První fáze útěku, kdy vězňové vylomili vadvnou mříž a spustili se po prostěradle do pevnostního příkopu, se zdařila. Szabó byl krátce nato gestapem dopaden, dopraven zpět do věznice, krutě týrán a posléze zavražděn. Dva měsíce po útěku byl chycen i L. Malý-Mlynář a 20. 12. 1944 v Malé pevnosti zastřelen. 26. prosince 1944 uprchl z Malé pevnosti vězněný jugoslávský důstojník Világoš (bližší údaje o jeho osobě jsme neměli k dispozici). Krátce po útěku, pravděpodobně ještě téhož dne, byl dopaden, vrácen zpět do pevnosti a nelidsky týrán. Ve spánovém prádle, napolo ubitý a politý vodou byl ponechán celou zimní noc na dvoře. Nepodařilo se nám zjistit, zda byl nakonec ubit, zastřelen, nebo zda zmrzl. Druhého dne museli vězňové defilovat kolem jeho mrtvoly.

Podle Jöcklovy poválečné výpovědi dal rozkaz k zavraždění Szinaye a Malého dr. Gerke. Po přijetí Jöcklova hlášení o útěku přijel osobně do Terezína, prohlédl si místo útěku a nařídil oba uprchlíky po dopadení likvidovat.

Nejtragičtější skončil poslední pokus o útek z Malé pevnosti, k němuž došlo v noci z 2. na 3. března 1945. Z cely č. 38 uprchli tři vězňové, Erwin Schmidt, nar. 1919, Rudolf Vondrášek, nar. 1920, a Ladislav Šimek, nar. 1920. Šimek měl již za sebou útek z Buchenwaldu. Opustit obvod Malé pevnosti se podařilo jen Šimkovi a Vondráškovi. Schmidt byl stráží postřelen, zadržen a 3. března 1945 na IV. dvoře zastřelen. Společně s ním byli zavražděni Alois Lexa, nar. 1914, Wilmos Holzfeber, nar. 1916, a Terezie Grünová, nar. 1904. Tito tři vězňové neměli s útekem nic společného; důvody jejich zastřelení se nepodařilo zjistit.

*) Domníváme se, že správná je tato verze. — Pozn. red. — K případu E. Ševčíka srov. zejména G. Bareš: Malý kousek nebe (Praha 1966).

Domníváme se však, že byli zastřeleni se Schmidtem, aby byl zvýšen zastrašující účinek na ostatní vězně. Tato exekuce byla totiž způsobem svého provedení výjimečná. Museli jí přihlížet všichni kápoové cel IV. dvora, což nebylo obvyklé. Dokazuje to však, že skutečně šlo o „preventivní opatření“ proti dalším útěkům. Byla to jedna z mála exekucí, kterou bylo možno prokázat přímými svědeckými výpověďmi.

Vondrášek a Šimek byli dopadeni po několika dnech a 9. března 1945 zvířeckým způsobem zavražděni dozorcí Rojkem a Wachholzem. Celý tento případ tvořil dílčí obvinění v procesu proti Kurtu Wachholzovi před Městským soudem v Berlíně v roce 1968. Likvidace uprchlíků byla nepochybně nařízena obecným příkazem šéfa Stapoleitstelle a šlo možná dokonce o příkaz zcela konkrétní. Proces proti Wachholzovi však potvrdil, že samotný způsob vraždy Vondráška a Šimka byl výsledkem osobní iniciativy dozorců Rojka a Wachholze, jejichž primitivnímu založení plně odpovídal.

Dne 9. května 1944 byl v Malé pevnosti zastřelen Vladimír Farský, nar. 1899. Byl to první případ likvidace nepohodlného spolupracovníka. Farský byl v březnu 1943 zatčen pro odbojovou činnost. Aby se zachránil, přislíbil gestapu spolupráci a byl propuštěn na svobodu. Na jaře 1944 však gestapo zjistilo, že Farský svou ochotu ke spolupráci jen předstíral a že pracuje pro odboj. Proto byl dne 18. dubna 1944 znovu zatčen. Jeho osud byl tím rozhodnut. Po válce o jeho případu vypovídalo několik bývalých příslušníků gestapa, mezi nimi i pověstný kriminální komisař Böhme.

Dalším nepohodlným spolupracovníkem, kterého gestapo zlikvidovalo, byl Radomír Smrčka, nar. 1906, který v Malé pevnosti zemřel pod jménem František Ryšavý. Lze ho označit za profesionálního vyzvědače, protože pravděpodobně pracoval pro několik zpravodajských služeb současně. Za občanské války ve Španělsku působil v republikánské armádě, nelze však bezpečně říci, pro koho pracoval. Je možné, že současně podával zprávy republikánům, Francovi, Angličanům i nacistům. Na počátku války se objevuje v Praze jako důležitý spolupracovník kriminálního rady Boemmelburga. Když byl Boemmelburg po porážce Francie přeložen k pařížskému gestapu, šel Smrčka s ním. Do Prahy se Smrčka vrátil až po osvobození Francie v létě 1944. Jako zkušený zpravodajec poznal, že porážka Německa je blížká. Rozhodl se proto definitivně změnit frontu a získat si pro budoucnost alibi skutečnou odbojovou činností. Měl však smůlu. Při navazování kontaktů s odbojem narazil na jiného konfidenta gestapa a přes své zkušenosti nepoznal, že se sám stává obětí provokace. 17. listopadu 1944 byl gestapem zatčen. A protože mnoho o gestapu a jeho zpravodajské síti věděl, nemohl očekávat, že přežije. Spolu s ním byl zastřelen jeho nevlastní bratr Mojmir Morávek, nar. 1912, který s ním při jeho poslední — skutečně protifašistické — činnosti spolupracoval. Dnem jejich smrti byl 19. leden 1945.

Gestapo však nelikvidovalo jen své vlastní spolupracovníky, ale i agenty abwehru a SD. Dne 16. ledna 1945 zastřelil dozorce Rojko na můstku u márnice ranou do týla Martu Delhaesovou, nar. 1897. Byla to spolupracovnice abwehru, která udánlivě poskytla úkryt nepříteli říše, jak bylo alespoň zapsáno ve vězeňské knize pankrácké věznice, kde byla Delhaesová od konce listopadu 1944 ve vazbě. Skutečný důvod jejího zatčení a zavraždění se nám nepodařilo zjistit. Jsou však náznaky určité analogie s případem Balických, zavražděných v dubnu 1945 na Pankráci. Zdá se, že šlo o vyřízení jakýchsi „obchodních účtů“ mezi gestapem a abwehrem. Její totožnost byla v Terezíně utajována, ani v evidenční kartě nebylo její jméno. Spoluvězněvové ji znali jako „neznámou Holanďanku“. Pouze svědek M. Charvát zjistil náhodou její jméno v poznámkovém sešitě dozorce Rojka. Úředník gestapa Scharf (týž, který vypovídal o případu Balických) uvedl po válce ve své výpovědi, že o cenné zařízení jejího bytu se po její smrti rozdělili příslušníci gestapa. Dokonce i dr. Gerke si přý vzal koberec a několik kusů nábytku.

Dne 20. dubna 1945 byli v Malé pevnosti zavražděni Paul Thümmel, nar. 1902 (vězněn pod jménem Peter Toman) a dr. Papežová-Zevlová, nar. 1899. Thümmel byl dlouholetým pracovníkem abwehru a současně důležitým agentem československé zpravodajské služby, s níž spolupracoval až do roku 1942, kdy byl zatčen gestapem. O jeho osobě vznikla řada legend, v nichž lze jen obtížně odlišit objektivní pravdu od dohadů. Papežová-Zevlová byla

rovněž dlouholetou agentkou německé špionáže, a to podle všech poznatků zahraniční rozvědky SD (RSHA-Amt VI, označovaný též někdy SD-Ausland). Svou kariéru ve službách nacistů započala na podzim roku 1939 v Bratislavě a působila především proti spojovacím cestám československého odboje mezi Slovenskem a Jugoslávií, Bulharskem a Tureckem. Tento úsek její činnosti podrobně líčí gen. dr. Rašla ve svých vzpomínkách, vydaných knižně pod názvem „Polní prokurátor vzpomíná“. Měl možnost sledovat její činnost přibližně jen do porážky Jugoslávie v roce 1941, ale podle toho, co jsme při vyšetřování její smrti zjistili, pokračovala ve své špionážní činnosti i později, až do března 1944. Je také pravděpodobné (tuto domněnku vyslovil již gen. Rašla), že pracovala v určité době současně pro Němce i pro československý odboj. Zpočátku asi více pro Němce, protože se zdálo, že má jí větší naději na vítězství. Později se však začala připravovat ke změně fronty. Podobně jako jiným, ani jí se to nepodařilo. V březnu 1944 byla zatčena v bulharském Svilengradu, pravděpodobně na cestě do Turecka. Ve vzpomínkách svých spoluvězeňkyň žije tato žena jako obětavá vlastenka. Byla přesvědčena, že se nedočká konce války, a předávala jim různé vzkazy, které nasvědčují tomu, že skutečně měla spojení s československou zpravodajskou službou na Blízkém východě. Je těžké vyslovit o ní konečný soud bez znalosti všech skutečností. V každém případě vinu zaplatila vlastním životem.

Zjistili jsme celkem tři případy, kdy příčinou „zvláštního opatření“ bylo pravděpodobně „porušení vězeňských předpisů“. Jde o případy ing. Arnošta Lorence, nar. 1914, zastřeleného dne 30. 4. 1944, dr. Otakara Lišky, který byl zavražděn 24. 11. 1944, a ing. Jana Sovy, nar. 1901 a zastřeleného 30. 3. 1945. První dva byli zapleteni do pašování motáků zatčených v pražského gestapa. Ing. Lorenc pracoval jako překladatel v Petschkově paláci, dr. Liška byl chodbařem na Pankráci. U ing. Sovy byla důvodem vraždy pravděpodobně ta okolnost, že v nervovém záchvatu napadl v pankrácké věznici dozorce. Nevylučuji, že tento případ by mohl být stejně dobře zařazen do kategorie akce „14 f 13“. Při smrti ing. Lorence se objevila obvyklá snaha zakrýt její skutečnou příčinu. Jeho otec totiž obdržel v červnu 1944 úmrtní list, v němž byla jako příčina smrti uvedena srdeční mrtvice komplikovaná trombózou. Avšak den před smrtí, 29. 4. 1944, se ing. Lorencovi podařilo tajně odeslat z věznice zprávu rodičům, že je zcela zdrav.

Naprostu nekompromisní — ale současně velmi racionální a chladně počtářsky uvážení — byl postup dr. Gerka v případech, kdy „zklamal“ nebo „zradil“ někdo, kdo byl podle něho povinen „věrností k říši“ (viděli jsme to v případech některých konfidentů gestapa). Stejně tvrdě postupoval proti příslušníkům protektorátních bezpečnostních orgánů, kteří se aktivně zúčastnili odboje. Je pravda, že tyto orgány jako celek sloužily okupantům, ale i v nich se vyskytli jednotliví antifašisté, kteří své smýšlení projeвили činem. Nacistům záleželo na tom, aby česká policie a četnictvo byly jejich spolehlivým nástrojem. Proto proti takovým jednotlivcům zakročovali s obzvláštní tvrdostí. Dne 18. prosince 1943 byl v Malé pevnosti zastřelen četnický strážmistr Karel Kotál, nar. 1895. Byl obviněn z toho, že v letech 1940 až 1941 jako velitel četnické stanice v Janovicích společně se svými podřízenými poslouchal zahraniční rozhlas. Dne 4. prosince 1943 navrhl dr. Gerke K. H. Frankovi „Sonderbehandlung“ s odůvodněním, že jde o projev obzvlášť nepřátelského smýšlení. K. H. Frank dne 12. prosince návrh schválil. V souvislosti s Kotálovým případem bylo zatčeno ještě 13 dalších protektorátních četníků, z nichž několik bylo odsouzeno německým zvláštním soudem k smrti a dva byli skutečně popraveni. Obětí „zvláštního opatření“ v Malé pevnosti se stal jediný Kotál. V tomto případě se podařilo prokázat odpovědnost dr. Gerka zcela jednoznačně, protože jsme objevili průkazné dokumenty, včetně konceptu návrhu na „Sonderbehandlung“, nesoucího jeho podpis.

Dne 24. listopadu 1944 byl dozorcem Rojkem zastřelen četnický strážmistr Antonín Špale, nar. 1914. Byl zatčen v říjnu 1944, protože v červenci 1944 údajně nejdříve zadržel a pak propustil muže, o kterém se později zjistilo, že je československým parašutistou. Gestapo jako obvykle v případech „zvláštního opatření“ tajilo skutečnou příčinu smrti. Jeho úřadovna v Českých Budějovicích sdělila dne 25. ledna 1945 příslušnému útvaru protektorátního četnictva, že Špale zemřel na srdeční mrtvici. Gestapo však přehlédlo, že velitel protekto-

rátního četnictva a policie, německý policejní generál Hitzegrad, vydal již dne 13. ledna 1945 zvláštní rozkaz, v němž oznámil všem podřízeným, že Špale byl pro činnost proti říši podle rozhodnutí vyššího vedoucího SS a policie K. H. Franka zastřelen.

Byly ovšem případy, kdy se dr. Gerke zveřejnění popravý českých četníků nebránil, naopak je doporučoval. Stalo se to v první polovině roku 1943. Tehdy se vyskytlo více případů odbojové činnosti českých četníků. Pro výstrahu ostatním rozhodl K. H. Frank na návrh dr. Gerka, aby čtyři z nich, odsouzení „lidovým soudním dvorem“ v Berlíně k smrti — Josef Bojas, František Rajmon, Jan Jirásek a František Famfulík — byli veřejně zastřeleni na střelnici v Praze-Kobylisích. Dr. Gerke dal také podnět k tomu, aby popravě nuceně přihlíželo 150 českých policistů a četníků, vybraných ze všech útvarů na území Čech. Záměr, který v tomto případě dr. Gerke a jeho nadřízení sledovali, nevyšel. Odsouzení se chovali před smrtí velmi statečně. Veřejná poprava místo zastrašení vzbudila jen větší nenávisť proti nacistům.

Vraždy Kotála a Špala nebyly jedinými případy „zvláštního opatření“ proti příslušníkům protektorátní bezpečnosti. Podle výpovědí svědků bylo v Malé pevnosti zastřeleno na podzim 1943 s větší skupinou vězňů asi 14 četníků. V létě 1944 pak bylo zastřeleno 7 policistů z Kladna. Nepodařilo se nám však zjistit ani totožnost obětí, ani důvody jejich zavraždění.

Jako důvod pro „Sonderbehandlung“ sloužila i zásada tzv. Sippenhaft, která se v nacistickém Německu a okupovaných zemích uplatňovala stále šířeji. Znamenala, že všichni členové rodiny odpovídají za čin jediného z nich. (V protektorátě byla prvně uplatněna při výjimečném stavu po útoku na Heydricha. Připomeňme si znění tehdejších vyhlášek: „... bude zastřelen i se svou rodinou“.) Rozsah jejího používání se zvýšil zejména po atentátu na Hitlera 20. července 1944. Bylo to teroristické opatření nejhoršího druhu. Dotýkalo se přirozených lidských vztahů a mohlo vyvolat těžké konflikty svědomí, mohlo odstranit odpůrce nacismu právě jen z pochopitelného strachu o jejich nejbližší. V nacistických kruzích v protektorátě, zejména v okolí K. H. Franka (do něhož patřil i dr. Gerke), vládl v podzimních měsících 1944 značný strach, že se protinacistické povstání rozšíří ze Slovenska i do tzv. protektorátu. Nacisté proto učinili všechna opatření ve snaze zamezit jakémukoliv spojení mezi „protektorátem“ a povstaleckým územím. Zejména jim šlo o to, aby nevzrostl počet úteků z protektorátu na pomoc bojujícímu Slovensku. Za této situace došlo dne 11. října 1944 k události, která vzbudila značný rozruch. Josef Kužela a Jiří Matička se zmocnili na továrním letišti v Čakovicích letadla typu Arado a pokusili se přeletět na povstalecké území. Nedoletěli. Na východní Moravě havarovali, pilot Kužela zahynul a J. Matička byl zraněn. Padl do rukou gestapa (šťastnou náhodou se dočkal osvobození). V odvetu a pro odstrašení jiných byli ovšem zatčeni rodinní příslušníci Kužely a Matičky s odůvodněním, že věděli o přípravách k odletu a neučinili o tom oznámení. Všechny zjištěné skutečnosti, zejména výpověď samotného Matičky, toto obvinění vyvracejí jako falešné. Vždyť záměr uprchlíků by se nemohl zdařit, kdyby o něm vědělo příliš mnoho lidí. Přesto byli dne 4. listopadu 1944 v Malé pevnosti zastřeleni Marie Kuželová, nar. 1882, Věra Kuželová, nar. 1918, Marie Mališková, nar. 1912, Aloisie Smolíková, nar. 1904, Štěpánka Rajnyšová, nar. 1898, Františka Hudečková, nar. 1926, Josef Rajnyš, nar. 1887, Jaroslav Zbirovský, nar. 1928, a Antonín Kotrba, nar. 1886.

V řadě ostatních případů „zvláštních opatření“ známe sice jména obětí i dobu činu, nezjistili jsme však žádné skutečnosti, které by osvětlily, proč tito lidé museli zemřít. Nemůžeme tedy tyto případy zařadit do žádné z kategorií, jimiž jsme se zabývali. Některé z nich však pro své okolnosti zasluhují podrobnější zmínky. Zejména je to případ, k němuž došlo 9. října 1944. Zmiňuji se o něm proto, že vyvolal dokonce i u otrlého Jöckla konflikt svědomí. Obětí byla vězeňkyně Milada Pixová, nar. 1901, významná členka komunistického odboje (spojka a spolupracovnice Jana Ziky, člena II. ilegálního ÚV KSČ). Byla zatčena 22. 7. 1942 a na pražském gestapu prožila kruté výslechy. Po několikaměsíčním věznění na Pankráci byla v prosinci 1942 převezena do Malé pevnosti. Zde — po poradě s uvězněnými komunistkami — přijala místo hospodyně v Jöcklově domácnosti. Pixová byla mezi spo-

lůvězní všeobecně známa a oblíbená, protože využívala každé příležitosti, aby ostatním pomohla — jídlem, laskavým či povzbuzujícím slovem, účastí na ilegální kulturní práci. Začátkem října 1944 obdržel Jöckel z pražského gestapa příkaz k její popravě. Přes svou známou otrlou a krutost byl otráven. Na druhé straně však nenašel v sobě tolik síly, aby se postavil na odpor nebo aby se snažil rozkaz nějak obejít. Odhodlal se jen k tomu, že popravu nenechal provést „obvyklým způsobem“. Dne 9. října 1944 kolem 18. hodiny odvedl dozorce Rojko Miladu Pixovou z cely. Rekl jí, že v tzv. přijímací kanceláři budou vyřízeny formalities pro převoz do Prahy. Ve skutečnosti šlo o smlouvenou hru mezi Jöcklem a jeho zástupcem Schmidtem, který úřadoval právě v této místnosti. Když M. Pixová vyšla z kanceláře, přesvědčena, že skutečně pojedje do Prahy, střílel jí Schmidt z pistole do týla. (Před soudem později tvrdil, že k této vraždě dostal od Jöckla rozkaz; to však na podstatě činu nic nemění.) Jaký to byl svět, jaké to bylo měřítko hodnot, že soucit se dal projevit jen „humánnější“ formou usmrcení?

Dalším případem, u něhož známe jméno oběti i datum činu, ale jen se dohadujeme o důvodech, je vražda Zdeňka Bořka-Dohalského, nar. 1900, dne 7. února 1900. Šlo o významného představitele nekomunistického odboje, který dlouhou dobu zprostředkoval spojení mezi prezidentem Benešem a generálem Eliášem. Patřil mezi ty, o nichž gestapo rozhodlo, že nesmějí přežít válku. Proč? Snad proto, že příliš nenáviděl nacismus a nebyl ochoten k žádnému kompromisu. Do Malé pevnosti byl přivezen den před smrtí; do vězeňské evidence zapsán nebyl. Protože však šlo o poměrně známou osobnost českého veřejného života ještě z doby před válkou, někteří spoluvězňové ho poznali. Příмым svědkem jeho zastřelení byl dozorce Hohaus, který potvrdil jeho statečné chování bezprostředně před hlavními pušk. Vězňové se o případ Bořka-Dohalského hlouběji zajímali a jednomu z nich se podařilo zjistit, že dálnopisný příkaz k jeho popravě byl podepsán dr. Gerkem.

Asi v polovině dubna 1945 došlo k události, která se zdála přinést většině vězňů větší naději na přežití alespoň vyloučením násilné smrti. Do Malé pevnosti přijel na inspekci tehdejší šéf RSHA SS-Obergruppenführer dr. Ernst Kaltenbrunner. Tento po Himmlerovi nejvyšší představitel nacistického policejního aparátu vydal — kupodivu — řadu příkazů, které byly pro vězně objektivně příznivé. Lze to vysvětlit docela rozumně a logicky. Kaltenbrunner nebyl rozhodně fanatický omezenec. Jestliže jeho šéf Himmler již v téže době hledal švédským prostřednictvím východisko ze zkázy tisícileté říše, proč by se on sám osobně nesnažil získat si alibi nějakým lidským opatřením. Kaltenbrunner nejednal tedy proto, že by se v něm probudily lidské city, ale jen na základě chladného výpočtu. Přepočítal se. Sebe nezachránil a ani zachránit nemohl. Z vězňů nezachránil také vlastní zásluhou nikoho. Svůj příkaz nekontroloval ani neprosazoval, takže ten zůstal jen prázdným alibistickým gestem. **Faktem však je, že zakázal další poprav v Malé pevnosti.** Nařídil také propuštění všech vězňů žen a vězňů, držených ve vazbě pro méně významné delikty. Ve vazbě gestapa měli zůstat jen „nebezpeční“ vězňové, označení XYZ, kteří měli být přemístěni z Malé pevnosti do jiných věznic. Tyto příkazy formuloval dokonce písemně a dozorce Hohaus, který obstarával kurýrní spojení s Prahou, jeho písemný příkaz vzal na Stapoleitstelle. Skutečností také je, že Kaltenbrunner z Terezína odejel do Prahy, kde se setkal s K. H. Frankem a také s dr. Gerkem. Dá se předpokládat, že své příkazy sdělil dr. Gerkovi i ústně, i když pro to nemáme přímé důkazy. K. H. Frank po válce uvedl, že Kaltenbrunner se sice setkal s dr. Gerkem v jeho přítomnosti, že však on sám nebyl přítomen po celou dobu. V jeho přítomnosti se prý o Malé pevnosti nemluvílo. Gerkův zástupce Gerhard Andres při poválečném vyšetřování potvrdil, že dr. Gerke o Kaltenbrunnerových příkazech věděl, protože o nich s Andresem hovořil. Dr. Gerke se tedy o nich v každém případě dověděl, ne-li přímo od Kaltenbrunera, tedy z jeho písemného rozkazu.

V předchozím odstavci byla zmínka o vězňích označených XYZ. Šlo o kategorii vězňů, zahrnující všechny, u nichž gestapo předpokládalo uložení trestu smrti. Tito vězňové neměli přežít válku a při přiblížení fronty měli být likvidováni. Měli být postupně soustředěni v Terezíně, kde byly podmínky pro jejich likvidaci nejhodnější. (Označení písmeny XYZ bylo zřejmě okamžitým nápadem některého úředníka gestapa, který dr. Gerke schválil.) V Malé

pevnosti se po Kaltenbrunnerově návštěvě nic nezměnilo. Vraždy pokračovaly. Při všeobecně známé slepé poslušnosti vůči rozkazům nadřízených (a zde šlo o rozkaz nadřízeného téměř nejvyššího) se to zdá být nepochopitelné. Dr. Gerke jednal dokonce proti rozkazu kohosi ještě vyššího, nežli byl K. H. Frank. Ztratil snad soudnost? Nebo naopak si ji zachoval v plné míře a uvědomoval si, jaké nebezpečí by pro něho osobně a pro ostatní příslušníky pražského gestapa znamenala okolnost, kdyby někteří svědkové nacistických zločinů přežili válku?

Zastřelení Paula Thümmela, dr. Papežové-Zevlové dne 20. dubna, parašutisty Lepařika a Josefa Tobiáše dne 28. dubna, skupiny 11 sovětských zajatců téhož dne a Mojmira Dvořáka dne 1. května, to vše ukazuje zcela jasně, že dr. Gerke se rozhodl Kaltenbrunnerův příkaz ignorovat. **Najjasněji to ukázaly události 2. května 1945, kdy došlo k poslední a nejmasovější popravě v Malé pevnosti vůbec.** Padlo jí za obět více než 50 vězňů (dnes známe 51 jmen, ale přesný počet už asi nebude možno nikdy zjistit).

Zde je třeba říci nejprve několik slov o tom, co předcházelo. Koncem dubna byl na příkaz dr. Gerka na pražské Stapoleitstelle pořízen zvláštní seznam vězňů, které gestapo považovalo za zvláště nebezpečné. Obsahoval jména, osobní data a údaje o ilegální činnosti. Převážně v něm byly osoby, které zatklí úředníci protikomunistického (Janturova) nebo protiparašutistického (Leimerova) referátu. Komisaři Janturovi kromě toho dr. Gerke nařídil, aby do seznamu uvedl též všechny bývalé konfidenty gestapa, pokud byli v té době ve vazbě gestapa. Od počátku bylo zřejmé, že všichni mají být popraveni na základě „zvláštního opatření“. Seznam byl předložen K. H. Frankovi a nejpozději 30. dubna 1945 byl vrácen se sumárním schválením. Téhož dne dal dr. Gerke komisaři Janturovi příkaz, aby seznam předal Jöcklovi k „dalšímu opatření“. Jantur pověřil provedením úředníky gestapa Fridricha a Zandera, kteří dne 2. května odjeli do Terezína. Jöckl nebyl přítomen. Předložili proto seznam jeho zástupci Schmidtovi. V seznamu bylo asi 70 osob. Jejich karty vyhledal sám Schmidt v kartotéce. (Vedli ji písaři z řad vězňů; Jöcklův zástupce se v ní příliš nevyznal a několik karet zřejmě vůbec nenašel, což zachránilo několik jednotlivců.) Pak spolu s Rojkem odjel vyjednat do koncentračního tábora v Litoměřicích zpopelnění popravených. Odpoledne asi ve 14 hodin byli vězňové postupně vyvoláváni a po skupinách odváděni na popraviště. První z nich se domnívali, že snad budou propuštěni. Pak ale ostatní uslyšeli výstřely a pochopili hroznou skutečnost.

Několik vězňů určených k popravě nebylo již v té době v Malé pevnosti, některé karty Schmidt nenalezl a několika dalším se podařilo uniknout smrti tím, že se nehlásili a s pomocí ostatních se ukryli na jiných celách, mezi nemocnými apod. Šlo však bohužel jen o malý (dnes již přesně nezjistitelný) počet vězňů. Popravy prováděla dvě exekuční komanda, složená z příslušníků strážního praporu SS, ale zúčastnili se jich také dozorcí.

Pokud bylo možno na podkladě svědeckých výpovědí rekonstruovat alespoň částečně události 2. května 1945, byl výsledkem otřesný obraz. Několik vězňů se pokoušelo zachránit si život útekem přímo z popraviště, byli však všichni dostiženi dozorcí a zastřeleni. Někteří nemocní tyfem byli na popravu odvezeni ve vysoké horečce. Mezi zastřelenými byly také tři ženy. Pod střelami exekučního komanda padl toho dne také sovětský důstojník Sergej Pavlovič Vezdéněv.*) Zavražděn byl i Josef Žižka, nar. 1903, který nebyl vybrán pro „Sonderbehandlung“. Přihlásil se totiž, když bylo vyvoláno jméno vězně Šišky. František Šiška, který skutečně v seznamu byl, byl ovšem zastřelen také.**) Vedle významných příslušníků komunistického odboje zahynul toho dne i člověk jiného druhu. Máme totiž všechny důvody se domnívat, že pod jménem Karel Jeřábek byl zastřelen Jaroslav Fiala, který byl od roku 1943 důležitým konfidentem protikomunistického referátu pražské Stapoleitstelle. Do sezna-

*) Nar. 23. 5. 1916, poručík vojsk NKVD, účastník obrany Brestu na počátku Velké vlastenecké války. Po útěku ze zajetí se významně účastnil organizování partyzánského hnutí na Podbrdsku. Zatčen byl zřejmě v dubnu 1945. Srov. Partyzánské hnutí v Československu, str. 116 a 400.

***) Byl to jeden z nejvýznamnějších představitelů komunistického odboje. Byl členem IV. ileg. ÚV KSČ a stál v čele pražského krajského vedení. Gestapo ho zatkl 8. 3. a 10. 4. 1945 dopravilo do Terezína.

mu byl zařazen na přímý rozkaz dr. Gerka a Fridrich a Zander ho do Terezína na popravu přivezli z Pankráce.

Pro vraždu z 2. května 1945 lze najít jediné vysvětlení. Nebyl to jen výraz bezmocné zuřivosti a pomstychtivosti, jak by se na první pohled zdálo. Byl to také uvážený záměr, jak připravit osvobozené Československo o řadu nadějných mladých lidí. Značnou část zavražděných tvořili totiž členové komunistické odbojové organizace mládeže „Předvoj“, kteří umírali ve věku kolem dvaceti let. Osmnáctiletý Jiří Balabán byl z nich nejmladší. Záměr tohoto činu vysvětlují dva výroky. Jeden pronesl Goebbels v posledním období války. Jeho smysl byl asi takový, že nacisté při svém odchodu ze scény bouchnou tak dveřmi, že celá budova spadne. Druhý pochází od jednoho úředníka pražského gestapa. Není tak patetický jako výrok Goebbelsův, ale věcnější. Autorovi šlo především o jeho vlastní kůži, když v souvislosti s poslední hromadnou popravou v Terezíně řekl: „Myslíte, že necháme žít své příští katy?“

Vraťme se na závěr k osobě dr. Gerka. Nebyl rozhodně tuctovým typem nacisty. Neodpovídal zulgárizované představě o nacistickém zabijákovi, a vůbec se už nepodobal zkruslené představě tupého Prušáka, na kterého lze vyzrát švejkovstvím. Takoví byli snad někteří z jeho podřízených, ale také zdaleka ne všichni. Ostatně na tuto zcela falešnou představu doplatilo za války mnoho lidí. Jaký tedy vlastně dr. Gerke byl?

Informace, které jsme čerpali o osobních vlastnostech dr. Gerka od jeho podřízených, nejsou příliš lichotivé. Ve všech se opakuje charakteristika „povýšený, arogantní, vzbuzoval strach“. A jestliže takovou charakteristiku podává i Heinz Jantur, jeden z nejotrlejších úředníků pražského gestapa, pak na tom bude něco pravdy. Na druhé straně to však může svědčit také o něčem jiném. Jantur byl zabiják, jehož metody se dají charakterizovat asi takto: špiclování a provokace — a pak ze zatčeného vše při výslechu doslova vymlátit. Možná, že se v Gerkově chování vůči Janturovi odrážela ještě ta skutečnost, že dr. Gerke tímto primitivním zabijáckým policajtem pohrdal. Ovšem potřeboval ho na tu nejspínavější práci, kterou Jantur podle svých schopností a podle svého přesvědčení horlivě vykonával. Dr. Gerke nepřekročil nikdy určité meze, nikdy nesestoupil z výše svého šéfovského majestátu. Výjimku tvoří jen případy, které ovšem patří do vyšší kategorie zpravodajské práce. Šlo o získávání prominentních osobností pro spolupráci s gestapem. Ze zpravodajského hlediska byli v jistém smyslu prominenty i českoslovenští výsadkáři ze zahraničí. A zde dr. Gerke dočasně opustil svou zásadu a osobně zatčené výsadkáře pro spolupráci, která měla gestapu umožnit zpravodajskou „hru“ se zahraničním odbojem.

Na rozdíl od jiných nacistických funkcionářů se dr. Gerke zásadně vyhýbal publicitě i při oficiálních příležitostech. Zřejmě ho více uspokojovala jeho práce „v pozadí“. Byl raději režisérem než hercem. Jiní, například muž, kterého prostořeční Češi nazývali „Osram Tungsram von Posram“ (Wolfgang Wolfram von Wollmar), nevynechali nevyužitou ani jedinou příležitost, aby se mohli ukázat v okolí K. H. Franka. Díky této jejich ješitnosti máme dnes v našich archívech mnoho takových snímků. Dr. Gerke ješitností tohoto druhu netrpěl. Snad to nebyla ani otázka ješitnosti, ale prostě navyklá policejní či zpravodajská opatrnost. Dr. Gerke jistě nepočítal s tím, že jeho osoba bude jednou předmětem kriminalistického zájmu. Ale snad věděl ze zkušenosti svých kolegů v „generálním gouvernementu“, že by třeba jeho fotografie mohla přispět k jeho identifikaci některou z odbojových organizací. Bylo mu jistě známo, že v okupovaném Polsku byla řada funkcionářů gestapa zlikvidována speciálními oddíly polského odboje. A pravděpodobně nechtěl pokoušet osud.

Mnoho německých policejních úředníků se stalo nacisty, aby mohli zůstat policejními úředníky. U dr. Gerka tomu bylo naopak. Stal se nacistou dříve, než byl policejním úředníkem. A je možno oprávněně říci, že se stal policejním úředníkem právě proto, že byl nacistou. Své „státně policejní“ úkoly chápal jako svůj osobní příspěvek k „osudovému zápasu německého lidu“. Nezdá se tedy, že by dělal cokoliv, co by bylo v rozporu s jeho přesvědčením, naopak. Konflikty svědomí můžeme u něho vyloučit. Jednotlivé případy, na něž měl jiný názor než jeho představení, na tom nic nemění. Ostatně konflikty svědomí bývají většinou až dodatečnou obhajobou. V praxi se jednání těch, kteří je měli, nelišilo od po-

činání druhých, kteří jimi netrpěli. Pokud se takový konflikt svědomí neprojevil činem, odmítnutím zločinného rozkazu, záchranou ohrožených hodnot nebo jinak, není důvodu jej brát v úvahu.

Profesor Herbert Jäger ve své studii „Verbrechen unter totalitärer Herrschaft“ rozděluje nacistické zločiny z hlediska subjektivní stránky pachatelů do tří skupin: a) excesy, b) iniciativní činy, c) činy na rozkaz. Za excesy pokládá takové skutky, které byly jednoznačně aktem zvěle, nebyly pokryty ani právními předpisy a nebyly výslovně nařízeny. Do kategorie excesů činnost dr. Gerka rozhodně nepatří. U tzv. iniciativních činů se Jäger zmiňuje o jevu, který nazývá „iniciativou zdola“. Šlo o případy, kdy podřízený funkcionář navrhl nadřízeným opatření, které obratem dostal shora ve formě rozkazu. Jäger tento jev vysvětluje mentalitou mnoha nacistických funkcionářů, kteří chtěli být vždy „kryti“ rozkazem nadřízeného, aby sami nemuseli nést odpovědnost. Nevím, zda stejná snaha se vyskytovala i u dr. Gerka. Všechny případy „Sonderbehandlung“, na kterých se podílel, však lze do této skupiny zařadit. O činech na rozkaz se dá u dr. Gerka hovořit nejvýše v souvislosti s konkrétními případy. Jeho postavení v nacistické hierarchii bylo takové, že konkrétní rozkaz, vztahující se k jednotlivému případu, dostal jen výjimečně; spíše rozkazy vydával než dostával. Ale pokud je dostal, plnil je — jak už bylo řečeno — vždy s přesvědčením, že jedná v zájmu nacistického Německa.

Stačí to pro vysvětlení motivace a vůbec subjektivní stránky té činnosti, pro kterou je dr. Gerke stíhán? Myslím, že jen částečně. Otázek je příliš mnoho a konkrétního materiálu, na jehož podkladě by bylo možno dát jednoznačné, vyčerpávající odpovědi, naopak příliš málo. V obecnější rovině, bez nároku na stoprocentní přesnost a výstižnost, však odpovědět lze. Dr. Gerke patřil do skupiny německé buržoazní inteligence, která byla od dob Bismarckových spjata s německým imperialismem a jež byla zcela ovlivněna jeho ideologií. K nacismu se přimkla z toho důvodu, že v něm spatřovala možnost uskutečnění toho, co tato ideologie hlásala. Na rozdíl od jiných skupin a skupinek uvnitř nacistického hnutí nešlo ani o mystiku, ani o primitivní fanatiky. Spíše to byli chladní počtáři, kteří vraždili sice bez osobní nenávisti a bez osobní krutosti — ovšem se stejným výsledkem. Krutost přenechávali fanatikům a primitivům, kterými skrytě nebo otevřeně pohrdali. Ale byli snad sami morálnější a lidstější, jestliže zacházeli s některými skupinami lidí sice bez fanatické nenávisti, ale zato tak, jako by to vůbec nebyli lidé, ale jen škodlivý hmyz? Takový postoj se přece naprosto vyrovná těm nejdivočejším formám fanatické nenávisti.

Každý člověk je produktem svého prostředí a své doby. A současně každý člověk také sám více nebo méně „dělá dějiny“. Dr. Gerke byl produktem nacionalistické německé buržoazie a poversailleského Německa. A sám významněji než jiní tvořil dějiny toho krvavého období, jemuž se říká „třetí říše“. Zůstával skromně v pozadí, aby je mohl tvořit podle svého. Ale lidstvo chce tvořit dějiny podle svých představ. A proto byla tato zpráva o tajemném panu doktorovi napsána. Aby on ani jiní jemu podobní už nikdy nemohli dělat dějiny.

IVAN KAMENEC

Koncentračné, pracovné a zajatecké tábory na Slovensku v rokoch 1938 — 1945

Koncentrák

Smiech vylúdil mi gardistický znak ...
„Ty sa nám smeješ? ... Čaká ťa koncentrák!“

A zväžnel som. Tvár zatiahol mi mrak ...
„Teba to mrzí? ... Čaká ťa koncentrák!“

Hnevom som vzbĺkol. Sčervenel sta rak ...
„Ach, ty sa hneváš? ... Čaká ťa koncentrák!“

A bol mi žiaľ. Prúd slz mi kalil zrak ...
„Plačeš nad byvším? ... Čaká ťa koncentrák!“

Jedno mi bolo už, či tak, či tak ...
„Nenadchýňaš sa? ... Čaká ťa koncentrák!“

„Na stráž!“ revem a ruku zdvihol ľak ...
„Ty pokrytec si ... Čaká ťa koncentrák!“

Čakám len, kedy ma už trať šlak ...
„Ty čakáš spásu? ... Spasí ťa koncentrák!“

Janko Jesenský, 13. decembra 1938

Verše národného umelca Janka Jesenského reagujú v ironizujúcej a čiastočne pre-exponovanej forme na politickú atmosféru Slovenska, ktorá bola typická nielen pre dobu, kedy básnik verše napísal, ale viac-menej pre celé obdobie existencie fašistic-

kého slovenského štátu. Koncentračné tábory vo všetkých svojich formách se stali neodlučiteľným atribútom fašizmu a jeho vládnúcich metód všade, kde sa dostal k moci. Koncentrák bol trvalou a fašistickou propagandou stále pripomínanou hrozbou nielen pre aktívnych odporcov režimu, ale pre všetkých demokraticky orientovaných ľudí.

Dramatické politické udalosti na jeseň 1938 neznamenal iba štátoprávne zmeny, ale boli aj začiatkom nového vnútropolitického vývoja v nej. Československo sa dostalo do mocenskej sféry III. ríše, čo pomohlo vo vnútri štátu tým politickým silám, ktoré sa snažili o nastolenie autoritatívnej— fašistickej formy vlády. Na Slovensku 6. októbra 1938 uchopila moc rýchlo sa fašizujúca Hlinkova slovenská ľudová strana, ktorá už niekoľko rokov viac či menej otvorene sympatizovala s takými formami vlády, aké nastolila buržoázia v Mussoliniho Taliansku, v Dolfussovom Rakúsku a v Hitlerovom Nemecku. Popredný ľudácky funkcionár a minister slovenskej autonómnej vlády Ferdinand Ďurčanský sľúbil už 11. októbra 1938, pri svojich rokovaniach vo Viedni, Göringovi, že nová vláda na Slovensku si bude brať príklad pri riadení vnútropolitického života z nacistického vzoru.¹⁾ Slovenskí fašisti tento svoj sľub dodržali a Slovenská republika, ktorá vznikla 14. marca 1939 z vôle Hitlera, sa stala napriek všetkým svojim zvláštnostiam štátom totalitným, s výraznými fašistickými prvkami.

Jednou z charakteristických čŕt každej fašistickej vlády je, že rozhodujúce miesto majú v nej diktát, totálna kontrola všetkých oblastí ľudského života a spoločnosti štátom. Vládnúca garnitúra sa snaží politicky, hospodársky, spoločensky a niekedy i fyzicky likvidovať každú opozíciu — skutočnú, či fiktívnu. Pre tento účel sa zriadili vo fašistických štátoch koncentračné tábory rôzneho druhu, v ktorých sa mali podľa súdobého fašistického propagačného slovníka „prevychovať“, v podstate likvidovať všetci odporcovia jestvujúceho režimu. Nesporne najvyššej „dokonalosti“ a organizačnej dôkladnosti dosiahol v tomto smere nacistické Nemecko, kde sa veľké koncentračné tábory zriadili bezprostredne po uchopení moci Hitlerom.

Slovenskí fašisti, hlásiaci sa od r. 1939 otvorene k metódam nacistov, považovali za úplne samozrejmé, že na území novovzniklého štátu sa tiež zriadia koncentračné tábory, kde sa „dostanú skrytí alebo otvorení rozvratníci“² — t. j. občania, nesúhlasiaci s novým ľudáckym režimom. Aj keď slovenskí fašisti nedosiahli v tomto smere zďaleka „dokonalosť“ svojho nemeckého vzoru, predsa na území Slovenska v období rokov 1938—1945 existovali viaceré tábory pracovného, či internačného charakteru.

Najviac týchto táborov bolo zriadených pre izoláciu židovských občanov. O týchto druhoch táborov hovorí štúdiu v 5. čísle zborníka Tereziánske listy. Preto v tejto našej štúdiu sa budeme venovať všetkým ostatným druhom koncentračných táborov, ktoré vznikli na Slovensku v rokoch 1938—1945. Hneď na počiatku však treba povedať, že koncentračné tábory na Slovensku nemožno mechanicky zrovnávať s takými nacistickými „inštitúciami“, ako boli napríklad Dachau, Buchenwald, Mauthausen a i., ktoré sa zapísali do povedomia ľudstva tragickým utrpením miliónov ľudí a brutalitou nacistov. Napriek tomu možno však aj koncentračné tábory na Slovensku v čase kléro-fašistickej vlády charakterizovať ako inštitúcie na bezohľadné potláčanie demokraticky orientovaných príslušníkov spoločnosti, na uskutočňovanie antihumánnych opatrení, vyplývajúcich z metód, ktoré si vybrali noví vládcovia Slovenska.

KONCENTRAČNÉ TÁBORY PRE POLITICKÝCH VÄZŇOV

O utvorení koncentračných táborov pre politických odporcov režimu začali ľudáci hovoriť bezprostredne po 6. októbri 1938. Už na jeseň 1938 bola ilavská väznica premenená na koncentračný tábor, do ktorého prišli prví politickí väzni (najmä komunisti, tunajší českí občania, ako aj príslušníci viacerých zakázaných politických strán) bez predchádzajúceho súdneho pokračovania. Tlačový orgán radikálno-fašistického krídla v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane (Gardista 11. februára 1939) prízvukoval, že do

ilavského tábora sa majú poslať „radikálne internacionalistické živly (rozumej komunisti, resp. socialisti — I. K.) a židia, nakoľko u týchto sa dá ťažko predpokladať, že sa prispôbia novým (fašistickým — I. K.) pomerom, a niet tej sily, ktorá by ich napravila.“

Zatiaľ čo v období autonómie bol koncentračný tábor v Ilave budovaný vic-menej živelnou, po vzniku fašistického slovenského štátu sa jeho činnosť upravila aj zákonoprávnou normou. Už 23. marca 1939 vyšlo vládne nariadenie O zaistovacom uväznení nepriateľov slovenského štátu.³ Nariadenie zmocňovalo ministra vnútra „aby dal väzbou zaistiť osoby, ktoré doterajšou činnosťou vzbudili a vzbudzujú vážnu obavu, že budú prekážkou v budovaní slovenského štátu. Na tento cieľ zriadi minister vnútra zaistovacie tábory, v ktorom sú väzni povinní telesne pracovať vo všeužitočných prácach.“ Toto nariadenie bolo doplnené ešte v máji 1944, keď bol ľudácky režim v hlbokoj kríze, zákonom O ochrane slobody, domového pokoja, ich dočasnou obmedzení, ako aj o obmedzení iných práv a slobôd.⁴ Na základe §§ 16 a 17 uvedeného zákona „v období brannej pohotovosti štátu možno zaistiť... v osobitných táborech alebo ústavoch spravovaných Ministerstvom vnútra... osoby, ktoré svojou činnosťou vzbudzujú vážnu obavu, že by mohli ohroziť celistvosť štátu, jeho ústavu, obranu, verejnú bezpečnosť, verejný pokoj, poriadok, ako aj osoby, ktoré svoje nepriateľské zmýšľanie voči štátu rozširujú alebo na takéto zmýšľanie iné osoby povzbudzujú“. To znamená, že do koncentračného tábora bolo možné poslať občanov nielen za skutkové prečiny, ale aj za ich politické zmýšľanie.

Na základe spomínaného vládneho nariadenia z 23. marca 1939 bol Ministerstvom vnútra 2. 4. 1939 zriadený zaistovací tábor Ilava.⁵ Tábor bol zriadený v časti miestneho hradu, ktorý už od päťdesiatych rokov 19. storočia slúžil ako väznica. Pre zaistovacie tábory bol vyčlenený trakt väznice s 200 celami — samotkami, ku ktorým patrili ešte pomerne veľké pivničné priestory, kde boli umiestňované pri hromadných zatýkaniach stovky väzňov. Podľa úpravy Ministerstva vnútra zo dňa 2. 4. 1939 do tábora mali byť zaistené osoby pre také trestné činy, ktoré pre určité nedostatky nevyplňujú skutkový podstatu, teda nemôžu byť trestané súdmi. Koncentračný tábor v Ilave mal byť „vhodným a dobrým doplnkom riadnych trestných zariadení, ktorým sa... podozrelá osoba vytrhne z jej života a jej zaistením aj po riadnom výkone súdneho trestu sa jej zneвозмоžní pokračovať v očakávanej ďalšej protištátnej trestnej činnosti“. Do r. 1944 Ministerstvo vnútra vydalo ešte niekoľko ďalších predpisov, ktoré modifikovali poslanie a organizáciu koncentračného tábora v Ilave a taxatívne vymenúvali príčiny, pre ktoré mali byť do neho zaistované osoby. Tábor bol v kompetencii Ministerstva vnútra a priamo ho riadila Ústredňa štátnej bezpečnosti, ktorá menovala aj správcu — veliteľa tábora, ktorým bol spočiatku P. Krchniak, neskôr J. Pospíšil. Strážnu službu vykonávali príslušníci žandárstva. Návrh na zaistenie do koncentráku predkladali príslušné okresné, resp. policajné úrady — obyčajne z podnetu miestnych organizácií Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, Hlinkovej gardy, ako aj Deutsche Partei. O odoslaní zadržanej osoby do Ilavy, resp. o jej prípadnom prepustení rozhodovali Ministerstvo vnútra a Ústredňa štátnej bezpečnosti, ktoré zároveň určovali aj dĺžku väzby jednotlivých osôb v tábore. Proti zadržaniu a uväzneniu v Ilave nebolo odvolania. Takáto organizácia dovoľovala miestnym ľudáckym a gardistickým činiteľom a konečne i centrálnym úradom posielat do koncentračného tábora kohokoľvek, kto „vzbudil alebo vzbudzuje obavu, že bude prekážkou v budovaní slovenského štátu“.⁶

Smernice Ministerstva vnútra zo 14. 12. 1939 prikazovali v Ilave zaistiť občanov za prednesenie nepriaznivých výrokov o vedúcich činiteľoch slovenského štátu, za šírenie správ kritizujúcich ľudácky režim a jeho zahraničných spojencov.⁷ Ďalší pokyn ministerstva z 8. apríla 1941 prikazoval zaistiť v Ilave neoprávnených držiteľov zbraní.⁸ Špeciálna smernica z 29. 7. 1941 sa dotýkala zaistovania komunistov, čo bezprostredne súviselo s ich hromadnou perzekúciou, ktorú fašistická vláda rozpútala po 22. júni 1941, kedy sa k vojenskému ťaženiu proti Sovietskemu zväzu zapojila aj armáda

slovenského štátu.⁹ Na jar 1942, v čase masových deportácií slovenských židov do nacistických vyhladzovacích táborov na území Poľska, Ministerstvo vnútra vydalo pokyn, aby v ilavskom tábore boli zaistené všetky ty „árijské“ osoby, ktoré nejakým spôsobom pomáhali židovským občanom zachrániť sa pred deportáciou.¹⁰

O každom väzňovi v ilavskom tábore sa viedla osobitná karta, kde bola okrem základných nacionálí poznačená nielen príčina, za ktorú bol do tábora poslaný, ale aj jeho politická organizovanosť, či angažovanosť pred 6. októbrom 1938. V ilavskom koncentračnom tábore sa vystriedalo od decembra 1938 do augusta 1944 okolo 2500 väzňov. Väčšinu z nich tvorili komunisti a ľudia sympatizujúci s ich programom. Na jeseň 1940 ľudácka vláda odpovedala na známy štrajk handlovských baníkov internovaním 100 komunistov a v júni 1941, po prepadaní ZSSR, v Ilave zaistila 600 príslušníkov Komunistickej strany Slovenska.¹¹ Podľa spomienok jedného z väzňov „vyzeralo to tu ako na kongrese strany“.¹² Ďalšie hromadné zatýkanie komunistov v Ilave prebehlo aj v lete 1943, resp. na jar 1944, kedy už však ľudácky režim bol v hlbokoj kríze a rozklade. Ďalšie skupiny väzňov v tábore tvorili osoby rasovo prenasledované, ktoré boli zväčša r. 1942 deportované do Oswienčimu a Majdanku, skupiny sovietskych vojnových zajatcov, ktoré boli na úteku z nacistických koncentračných táborov zadržané na Slovensku a ktoré ľudácka vláda odovzdávala až do r. 1943 späť nemeckým bezpečnostným orgánom.¹³ V Ilave sa nachádzali aj odbojoví pracovníci rôzneho politického zmysľania, občania pomáhajúci židovským osobám a častokrát i osoby politicky indiferentné, ktoré sa dostali do koncentráku na základe udaní, či vybavovaní si osobných účtov zo strany miestnych fašistických činiteľov.

Napriek tomu, že tábor v Ilave nebol „klasickým“ typom koncentráku, ako ho vytvorili nacisti, bol jedným z najbrutálnejších nástrojov používaným proti odporcom fašizmu na Slovensku. Súčasníci ho poloironicky prezývali „Machau“ (parafráza na Dachau, ktorá zároveň naznačovala úlohu ministra vnútra ľudáckej vlády a vrchného veliteľa Hlinkovej gardy Macha pri zriaďovaní koncentračných táborov). Alexander Mach, ako jeden z hlavných propagátorov tzv. slovenského národného socializmu, obdivovateľ a realizátor nacistických metód v slovenskej politike, bol od počiatku jedným z najhorlivejších prívržencov organizovania koncentračných táborov na území Slovenska. Ilavský tábor v jednej zo svojich rečí nazval očistcom (purgatóriom), ktorým mali prejsť všetci nepriatelia ľudáckeho režimu. Život väzňov, medzi ktorými boli aj ženy, zodpovedal v ilavskom koncentračnom tábore zhruba zostrenému väzeňskému režimu, ktorý bol ešte „vylepšovaný“ — najmä v prípade komunistických väzňov — svojvoľou vrchnostenských úradov, veliteľa tábora a niektorých žandárskych dozorcov. V tábore boli veľmi zlé zdravotné a hygienické podmienky, čo sa zvlášť prejavovalo v čase hromadného prílevu väzňov, pre ktorých kapacita tábora nestačila. Väzni boli ubytovaní v pivničných priestoroch väznice, boli zavšivavení, bez možnosti základnej hygieny, celé týždne sa nedostali na bežnú väzeňskú vychádzku apod.¹⁴ Najtvrdšími opatreniami v koncentračnom tábore bola stála samoväzba a časté tresty za tie najmenej priestupky [zákaz vychádzok na väzeňský dvor, zmenšené prídely potraviny, spútanie a zatvorenie do tmavej cely atď.]. Väzňom bola takmer úplne znemožnená korešpondencia [v r. 1941 celkom zastavená]. V rokoch 1941—42 sa priamo v koncentračnom tábore robili výsluchy zaistenecov, ktoré boli doprevádzané surovou bitkou, ponižovaním i inými brutalitami. Podľa predpisu Ministerstva vnútra mali väzni v koncentračnom tábore konať po 14 dňoch väzby práce určené miestnou väzeňskou správou. V predpisoch sa špeciálne určoval zostreň režim pre komunistických zaistenecov, ktorí sa mali držať v naprostej izolácii.¹⁵ Pomerne malá kapacita tábora dovoľovala však zväčša iba krátkodobé, dvoj- až šesťmesačné internovanie zaistených osôb, hoci v niektorých prípadoch väzba trvala niekoľko rokov. Pri prepúšťaní zaistenecov z tábora museli títo podpisovať reverz, podľa ktorého sa vzdávajú akejkolvek politickej činnosti.

Kríza ľudáckeho politického systému, ktorá nastala v r. 1943 najmä pod vplyvom

vojenských udalostí na Východe (víťazstvo sovietskych vojsk na Volge, pri Kursku atď.), sa prejavila aj vo vnútornom živote koncentračného tábora v Ilave, kde sa čiastočne zmiernil väzeňský režim. Zaistencom bolo dovolené prijímať balíky, chodili občas na práce mimo územie tábora a prestali postupne aj telesné tresty, ktoré v predchádzajúcom období boli príčinou niekoľkých úmrtí väzňov. R. 1944 pracovala v tábore už ilegálna odbojová organizácia, vedená komunistami, ktorá sa pripravovala na hromadný útek. Väzni sa pri benevolencii niektorých dozorcov mohli navzájom sýkať a zároveň nadviazať spojenie s vonkajším protifašistickým odbojovým hnutím.¹⁶ Napätie v ilavskom koncentráku vrcholilo koncom augusta po vypuknutí Slovenského národného povstania. 1. septembra 1944 okolo 10. hodiny predpoludním väzni hromadne ušli z tábora. Bolo to v čase, keď nacistické okupačné vojská boli už v Dubnici, ktorá je od Ilavy vzdialená 4 km. Prevažná väčšina politických väzňov z Ilavy prešla na povstalecké územie, aby sa tu zapojila do aktívneho boja proti nacistom a ich domácim pomáhačom.¹⁷ Tak sa skončila prvá etapa existencie ilavského koncentračného tábora.

Treba podotknúť, že ilavský koncentrák bol jediným realizovaným projektom koncentračného tábora pre politických väzňov, nakoľko slovenskí fašisti plánovali vybudovať viac takýchto inštitúcií. Aj nemecké oficiálne miesta prejavili z času načas nespokojnosť a žiadali podstatné zostrenie opatrení proti opozičným živlom a navrhli internovať v koncentračných táborech všetky nespoľahlivé osoby na celý čas trvania vojny.¹⁸ Perzekučné opatrenia v oblasti koncentračných táborov pre politických väzňov považovali za nedostačujúce aj radikálnofašistické sily v ľudáckej vláde, resp. v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane, ktoré sa grupovali najmä v Hlinkovej garde. Jej tlačový orgán Gardista už vo februári 1939 vyslovil nespokojnosť s vnútorným režimom v Ilave, odmietol myšlienku, že koncentračné tábory sú antihumánne, a žiadal, aby sa takéto inštitúcie na Slovensku buďovali jednoznačne podľa nemeckého vzoru.¹⁹ To však v tunajších podmienkach nebolo možné nielen pre samotnú politickú slabosť fašistickej vlády podporovanej nacistickými bodákmi, ale aj z technických, ekonomických a priestorových príčin. R. 1941 sa obrátil minister vnútra Mach priamo na nacistických funkcionárov v SS, resp. na komisára pre koncentračné tábory v III. ríši, a žiadal ich o pomoc pri budovaní podobných inštitúcií na Slovensku. Na žiadosť odpovedal nemecký vyslanec v Bratislave Ľudin, ktorý navrhoval, aby sa koncentračné tábory buďovali blízko kameňolomov, kde by bolo možné zamestnať v tých najťažších podmienkach internovaných väzňov. Tábory tak mali plniť okrem trestnej úlohy aj určité hospodárske poslanie.²⁰ Z radov Hlinkovej gardy, ktorá mala podobne ako SS v Nemecku prevziať usmerňovanie a dozor koncentračných táborov, sa vyslali do ríše niekoľkí príslušníci na inštruktáž. Boli vo výcvikovom tábore v Senheime a pravdepodobne navštívili koncentračný tábor Oranienburg-Sachsenhausen.²¹ V júli 1941 sa uskutočnila cesta viacerých vysokých slovenských funkcionárov z Predsedníctva vlády a Ministerstva vnútra do okupovaného Poľska, kde si mali prezrieť tamojšie veľké koncentračné tábory. Na ceste sa okrem iných zúčastnili aj komisár pre pracovné tábory na Slovensku pri Ministerstve vnútra J. Pečúch a vtedajší veliteľ ilavského koncentráku P. Krchniak. Delegácia navštívila nejaké táborové zariadenie v Sosnoviciach, no po jej návrate sa jej členovia zhodli v názore, že podobné tábory sa na Slovensku z technických príčin vybudovať nedajú.²²

Od začiatku septembra 1944, keď nacistické vojská začali obsadzovať slovenské územie, v ich stopách vznikali aj koncentračné tábory, ktoré okupanti spravovali svojimi „osvedčenými“ metódami. Koncentračné tábory vznikli na miestach, kde preto už boli vytvorené v predchádzajúcom období podmienky ľudáckou vládou. Ilavský koncentračný tábor hneď počiatokom septembra 1944 (nachádzal sa mimo povstalecké územie), začal plniť svoju pôvodnú úlohu. Nemci sem dodávali stovky zaistených osôb bez ohľadu na to, že tu nebolo pre nich dosť miesta. Hlásenie, ktoré poslala slovenská správa väznice 30. októbra 1944, hovorilo „o úplne dezolátnom stave, ktorý sa nedá ani opísať“.²³ Koncom októbra okupačné úrady odovzdali tábor slovenskej admi-

nistratívne (pre tento účel bol do Ilavy dislokovaný 50-členný pohotovostný oddiel HG), no naďalej úplne svojvoľne s tamojšími väzňami disponovali a posielali ich transportami do ríše.²⁴

Začiatkom septembra 1944 zriadili nacisti koncentračný tábor aj v priestoroch bývalého židovského pracovného tábora v Seredi.²⁵ Väzni tohto tábora pozostávali síce v prvom rade z osôb rasove perzekvovaných, no nacisti a príslušníci pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy sem nahnali aj „árijcov“ — vojakov povstaleckej armády, partizánov a civilov, ktorých podozrievali z podpory povstaniu. Sereďský tábor bol pre tamojších väzňov iba akousi prestupnou zhromažďovacou stanicou, odkiaľ od októbra 1944 okupanti vypravovali transporty a pochody smrti. Úradná správa z januára 1945 udáva, že od septembra 1944 prešlo sereďským táborom už viac ako 10 000 osôb.²⁶ Sereďský tábor svojim vzhľadom najviac pripomínal tie druhy koncentračných táborov, ktoré nacisti vytvorili v Nemecku a v celej podrobenej Európe. Väzni bývali v drevených barákoch, tábor bol obohnaný ostnatým drôtom a strážený príslušníkmi SS, ktorí v ňom týrali, vraždili a všestranne ponižovali väzňov. Sereďský koncentračný tábor v októbri 1944 navštívil aj veliteľ nemeckej okupačnej armády na Slovensku gen. H. Höffle, ktorý po vojne pred Národným súdom vypovedal, že tamojší väzni sa nachádzali vo veľmi zlých podmienkach, ktoré boli navyiac zhoršované brutalitou strážnych jednotiek.²⁷

Za koncentračný tábor možno považovať od konca októbra 1944 aj väznicu Krajského súdu v Banskej Bystrici. Nacisti hneď po obsadení centra povstania začali sem zhromažďovať bez akéhokoľvek zákonného podkladu či súdneho rozhodnutia civilných občanov i rasove prenasledované osoby, ktorých podozrievali z účasti na povstaní. Od začiatku novembra 1944 z tohto improvizovaného koncentračného tábora začali okupanti za priamej pomoci príslušníkov pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy odvádzať väzňov do neďalekej Kremničky, kde ich hromadne vraždili a zahrabávali v tamojšej protitankovej priekope. Tu bolo popravených 747 osôb, dovezených sem z tábora v Banskej Bystrici. Vo väpenke v Nemeckej bolo zavraždených asi 900 ľudí, ktorí boli sústredení tiež v Banskej Bystrici.²⁸

TÁBORY PRE ASOCIÁLNE ŽIVLY

Tábory pre asociálne živly, o ktorých sa na Slovensku začalo hovoriť na jar 1940, boli donucovacími zariadeniami pracovného charakteru. Pod pojem asociálny živel však zahrňovala ľudácka terminológia nielen osoby vyhýbajúce sa práci, neplniace si vyživovacie povinnosti voči svojim rodinám, notorických alkoholikov a pod., ale sem zaradovala aj takých občanov, ktorí sa dostávali z ideových, či hospodársko-sociálnych príčin do konfliktov s jestvujúcim režimom. V praxi to znamenalo, že za asociálov sa mohli vyhlásiť aj štrajkujúci robotníci — ako rušitelia práce, osoby počúvajúcce cudzí rozhlas — ako šíritelia poplašných nepriateľských správ a pod.

Pracovné útvary pre asociálne živly sa mali začať budovať na základe nariadenia s mocou zákona z 29. mája 1940 O pracovnej povinnosti.²⁹ Toto nariadenie prikazovalo zamestnať na nútených prácach všetky nezamestnané alebo neúplne zamestnané osoby vo veku od 18 do 60 rokov. Príkazy na zaradenie do táborov mali vydávať príslušné notárske, mestské, resp. okresné úrady. Po administratívnej, organizačnej i sociálnej stránke malo tieto pracovné útvary riadiť Ministerstvo národnej obrany. R. 1940 sa však realizovalo budovanie pracovných stredísk pre asociálov veľmi pomaly, nakoľko sa tu narádzalo na veľké finančné a materiálne ťažkosti. V rámci tejto akcie došlo k pokusu o vybudovanie pracovných táborov pre občanov cigánskeho pôvodu v Krupine a Môtovej.

Pri tejto príležitosti treba pripomenúť, že ľudácka vláda, riadiaca sa nemeckým vzorom a v podstate vychádzajúca z rasových kritérií (čiastočne prispôsobených slo-

venským pomerom], sa snažila právnou normou riešiť aj otázku tunajšieho cigánskeho obyvateľstva, ktorého príslušníkov žilo na Slovensku asi 37 000.³⁰ Pod pojem cigán patrila osoba „cigánskej rasy“, pochádzajúca z oboch cigánskych rodičov, ktorá žije kočovným životom, alebo je usadená, no vyhýba sa práci. Táto pomerná voľnosť definície dávala príslušným okresným, notárskym, mestským i policajným úradom možnosť vykladať jej konkrétnu platnosť veľmi ľubovoľne. Z archívnych dokumentov totiž vyplýva, že slovenskí fašisti chceli z rasových dôvodov izolovať cigánskych občanov ako celok do zvláštnych pracovných, resp. koncentračných táborov, ktoré by boli umiestnené mimo obcí a miest, čím by ich izolovala od „árijského“ obyvateľstva. Tábory mali byť obohnané vodnou priekopou a ostatným drôtom, napusteným elektrinou, a mali sa v nich vytvoriť „také neznesiteľné podmienky, aby cigáni hľadali možnosť úteku za hranice“.³¹ R. 1941, keď došlo k najintenzívnejšiemu presadzovaniu rasových kritérií do praktickej politiky ľudáckej vlády, sa mal v Krupine zriadiť cigánsky pracovný tábor v zmysle vyššie uvedených inštrukcií.³² Pokusy o antihumánne riešenie cigánskej otázky na rasovom základe pokračovali aj ďalej. Ešte v júli vznikol na Ministerstve vnútra návrh, ktorý predpokladal deportáciu cigánskych občanov mimo územie štátu — to znamená do nacistických vyhladzovacích táborov, ako aj zriadenie veľkých get pre cigánskych obyvateľov.³³ Aj v tejto oblasti sa mal uplatniť nacistický vzor. V novembri 1942 Ríšsky kriminálny úrad v Berlíne pozval na študijnú návštevu pracovníkov slovenského Ministerstva vnútra, aby im dal pre riešenie cigánskej otázky „potrebné rady a pokyny“.³⁴ Ako si nacisti v praxi predstavovali „konečné riešenie cigánskej otázky“, sa ukázalo po okupácii Slovenska nemeckou armádou na jeseň 1944, keď chytených cigánskych občanov, ako príslušníkov „menejcennej rasy“, perzekvovali a desiatky z nich popravili. V Dubnici nad Váhom zriadili okupačné úrady v novembri 1944 internačný tábor pre cigánskych obyvateľov.³⁵ Ľudáckej vláde sa však samostatné cigánske tábory pracovného, či koncentračno-izolačného charakteru nepodarilo vytvoriť, a preto boli cigánski občania hromadne zaraďovaní do pracovných útvarov pre asociálne živly, kde tvorili veľké percento väzňov.

Ku konkrétnemu budovaniu prvých táborov pre asociálne živly došlo v lete 1941. 5. apríla 1941 vyšla vyhláška Ministerstva vnútra, ktorou sa na Slovensku zriadili pracovné útvary a pracovné strediská v zmysle nariadenia s mocou zákona 129/1940 Sl. z.³⁶ Pracovné strediská sa vytvorili pre židovských občanov vyradených z hospodárskeho života [bola o nich reč v štúdií uverejnenej v 5. čísle Terezínskych listov]. Pracovné útvary sa budovali „za účelom sústredenia a pridržania k práci ľudí, ktorých určí prednosta okresného úradu alebo štátneho policajného úradu.“ Podľa obežníka MV bolo treba považovať pracovné útvary „za miesta na hospodárske využitie pracovných síl so zreteľom výchovným a karanténnym“.³⁷ Popredný ľudácky činiteľ J. Paučo na margo účelu týchto inštitúcií napísal: „Kto sa nechce zmieriť s novou skutočnosťou (t. j. s ľudáckym fašistickým režimom — I. K.), dá sa mu možnosť zapracovať sa v pracovnom tábore.“³⁸ Budovanie a správu týchto inštitúcií prebralo Ministerstvo vnútra prostredníctvom svojej zložky, Ústredného úradu práce, ktorému v tomto smere podliehali okresné, resp. štátno-policajné úrady. V odôvodnených prípadoch mohol Ústredný úrad práce preniesť svoju kompetenciu na župné úrady, v obvodoch ktorých sa pracovné útvary nachádzali. Dozornú, strážnu a bezpečnostnú službu zabezpečovalo v pracovných útvaroch Hlavné veliteľstvo žandárstva prostredníctvom svojich tamjších expozitúr.

Ministerstvo vnútra 23. mája 1941 vydalo vyhlášku O organizačnom a táborevom poriadku v pracovných útvaroch pre asociálne živly.³⁹ Na jej základe je možné urobiť si predstavu o vnútornom živote a pomeroch v týchto inštitúciách. Pracovné útvary sa mohli zriadiť iba tam, kde zamestnávateľ (spravidla stavebná firma), mohol zabezpečiť pracovnú príležitosť najmenej na 6 týždňov. Ubytovanie nemuselo byť „pohodlné, no ľahko kontrolovateľné“. Zaisťenci boli obyčajne ubytovaní v drevených barákoch s betónovou podlahou. Strava sa pripravovala v táborevých kuchyniach, alebo

sa privádzala z nejakého blízkeho hostinca. Pracovné ošatenie a náradie poskytovali väzňom Ústredný úrad práce, resp. zamestnávateľa. Zdravotný dozor tu mal vykonávať príslušný obvodný lekár, čo bolo však neuskutočniteľné, jednak vzhľadom na zaneprázdnenosť civilných lekárov, jednak na veľký počet poradencov v táboroch a ich pomerne vysokú chorobnosť. Od r. 1942 sa preto do pracovných útvarov prideliť židovskí lekári, ktorým bola na základe rasového zákonodarstva adhatá civilná prax. Náklady za lieky a celé nemocenské poistenie hradil zamestnávateľ.

Strážnu službu vykonávali žandárske sily. Veliteľ žandárskej expozitúry bol zároveň aj najvyšším orgánom pracovného útvaru v ohľade správnom a organizačnom. Raz do mesiaca mal podávať Ústrednému úradu práce správu o činnosti tábora, svoje poznatky o prevýchove väzňov, ako aj návrhy na prípadné zmeny. (Velitelia si túto povinnosť veľmi neplnili, a ak áno, tak dosť formálne.) Strážnu službu robili žandári s nabitými zbraňami, ktoré mali právo proti väzňom použiť. Odborný pracovný dozor v táboroch zabezpečoval zamestnávateľský podnik.

Osadenstvo táborov tvorili osoby vo veku od 18 do 60 rokov, ktoré boli označené za asociálne živly. Výber týchto osôb sa robil na úradných odvodoch, pričom však nebolo presné kritérium, koho možno zahrnúť pod pojem „asociál“. Táto okolnosť dovoľovala miestnym úradom, či iným prominentom (notárom, vládnym komisárom, funkcionárom Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, Hlinkovej gardy, Deutsche Partei a pod.) označiť za asociálov aj také osoby, ktoré im boli z rôznych príčin — najmä ako „buríči“ — nepohodlné. Niekoľko osôb poslala z politických príčin do táborov aj Ústredná štátnej bezpečnosti. Zaistenci sa do táborov hromadne či jednotlivo eskortovali. Po príchode žandári urobili u väzňov osobnú prehliadku a všetky veci, až na potreby osobnej hygieny, sa im odobrali. Každý väzeň si priniesol so sebou osobnú kartotéku, vyštavenú na príslušnom okresnom úrade, ktorá sa zarádila do ústrednej evidencie tábora. Spomínaná vyhláška z 28. mája 1941 konkrétne určovala jednotný denný poriadok pre pracovné útvary, zvlášť pre zimné a zvlášť pre letné obdobie. V odôvodnených prípadoch mali velitelia táborov právo meniť denný režim podľa momentálnych potrieb a vlastného uváženia.

Vnútroštátny život mal väzeňský charakter. Zaistenci nesmeli fajčiť, ľubovoľne korešpondovať; len raz za mesiac mohli svojej rodine podať správu, ktorú však veliteľ tábora cenzuroval. Nebolo im dovolené prijímať návštevy a akokoľvek sa stýkať s okolitým obyvateľstvom. Za priestupky boli väzni trestaní: pokarhaním, pridelením práce v mimopracovnej dobe, samoväzbou do 8 dní v tábore väzení so zníženou dávkou stravy, preradenie do koncentračného tábora v Ilave. Viackrát sa objavili návrhy aj na zavedenie telesných trestov, ktoré sa skutočne niekedy aj používali.⁴⁰

R. 1941 existovali na Slovensku nasledovné pracovné tábory pre asociálov: v Očovej (lesné práce), vo Veľkých Kapušanoch (stavba železnice), v Dubnici n/Váhom (stavba elektrárne), v Môtovej (stavba cesty) a v Nižnom Hrabovci (stavba železnice). Pracovalo v nich niekoľko sto väzňov. Tábory fungovali iba v letných a jesenných mesiacoch. Pred zimným obdobím boli rozpustené, nakoľko stavebné firmy nemali v tom čase dosť práce. V prvom období svojej existencie narážali pracovné útvary na značné ťažkosti, o ktorých sa zmieňovala aj správa Hlavného veliteľstva žandárstva „O poznatkoch s vedením pracovných táborov pre asociálne živly za rok 1941“.⁴¹ V správe, pochádzajúcej zo začiatku r. 1942, sa konštatovali nasledovné veci: 1) Ubytovanie v pracovných útvaroch je úplne nevyhovujúce. Zvlášť nedostatočne sú vybudované sociálne a hygienické zariadenia; 2) Strava zaistencov, zodpovedajúca väzeňským normám (iba na obed kompletne jedlo, na raňajky a večeru bola čierna káva, resp. zriadená polievka), je úplne nevyhovujúca po kalorickej stránke pre mužov fyzicky ťažko pracujúcich; 3) Väzni sú veľmi zle ošatení a obutí. Väčšina z nich prichádza do tábora otrhaných, bosých i zavšivavených, čo má veľmi negatívny vplyv na ich pracovnú schopnosť. Zamestnávateľské firmy sa o zlepšenie situácie zaistencov nestarali. Značné problémy spôsoboval aj fakt, že do táborov prichádzali ľudia telesne a nieke-

dy i duševne chorí, mrzáci, starci, tedy ľudia pre fyzickú prácu nespôsobilí, ktorých sa však chceli miestne úrady zbaviť.⁴² Väzni za prácu nedostávali žiadnu mzdu. Po prepustení z tábora odchádzali opäť otrhaní, hladní, mnohí z nich na ceste domov kradli, resp. sa dopúšťali rôznych trestných činov. Niekoľkí z nich dokonca zomreli na ceste domov od vysielenia, hladu, či nevylicitej choroby.⁴³

Pracovná morálka v táboroch bola najmä v prvom období ich existencie veľmi zlá. Zaistenci sem prichádzali na neurčitý čas. Nedostávali mzdu, žili tam v nesmierne zlých sociálnych podmienkach. To všetko spôsobovalo, že na práci nemali záujem tým viac, že bolo medzi nimi veľa osôb, ktoré sa vyhýbali práci aj v civilnom živote. Zaistenci sa pokúšali dostať preč z táborov útekom, ktorý bol relatívne ľahko uskutočniteľný, pretože tábory neboli ohradené a počet žandárov na stráženie nestačil. Po uprchlíkoch sa pátralo a po ich zaistení sa opäť dopravovali späť do tábora. Utečenci udávali na svoje ospravedlnenie, že v táboroch sa s nimi zle zaobchádza, ako fyzicky pracujúci nedostávajú vyhovujúcu stravu a žijú vo veľkej nečistote.⁴⁴ Ďalším, veľmi užívaným spôsobom, ako sa dostať z tábora, bolo dobrovoľné sebamrzačenie väzňov, pričom sa používali tie najdrastickejšie metódy. Došlo aj k viacerým samovraždám väzňov.⁴⁵ Tieto inštitúcie nielenže boli neúčinné po výchovnej stránke, ale nesplnili, ako to konštatovala správa Ministerstva vnútra, ani svoje hospodárske poslanie a štát musel na ne doplácať.⁴⁶

Napriek ťažkostiam a neúspechom budovala ľudácka vláda pracovné útvary pre asociálne osoby aj v nasledujúcich rokoch, najmä z toho dôvodu, že na Slovensku sa začal prejavovať nedostatok nekvalifikovaných pracovných síl, hlavne pre rôzne stavebné práce. 25. mája 1942 sa konala na Ústrednom úrade práce v Bratislave porada⁴⁷, ktorá prerokovala správu Hlavného veliteľstva žandárstva a prijala niektoré opatrenia pre zriaďovanie pracovných táborov. 23. septembra 1942 vydalo MV novú vyhlášku o organizačnom poriadku pracovných útvarov,⁴⁸ ktorá vychádzala zo spomínanej už vyhlášky z mája 1941, no podstatne ju dopĺňala a spresňovala.

Pracovné útvary sa podľa tohto nového nariadenia mohli zriadiť na podnet Ústredného úradu práce, župných úradov, alebo na žiadosť podnikateľskej firmy. Tábor bolo možné zriadiť iba vtedy, ak bolo postarané o stravu, základné hygienické potreby a priestory pre žandársku expozitúru, ak bolo k dispozícii potrebné pracovné náradie, technické vedenie a dozor. Vyhláška aj konkrétne vymenovala, koho treba dať do tábora ako asociálnu osobu. Okrem cigánov a skutočne asociálnych osôb do táborov sa mali internovať aj občania, ktorí rozvíjali svoj pracovný pomer v III. ríši (robotníci, ktorí boli poslaní do Nemecka na práce), osoby rozširujúce poplašné správy a obyvatelia, ktorí „rušivo zasahovali do výrobného a pracovného procesu hospodárskeho podnikania“, teda štrajkujúci. To znamená, že pracovné tábory mali plniť aj úlohu trestných inštitúcií proti osobám, ktoré sa previnili jedným z vyššie uvedených spôsobov proti jestvujúcemu ľudáckemu režimu.

Výber osôb do pracovných útvarov robili notárske úrady, žandárske stanice, richtári, vládni komisári a iní prominenti vo svojich obvodoch — a to na základe vlastného pozorovania. Vedúci notári jednotlivých obvodov zvolávali niekoľkokrát do roka komisie za účasti zástupcov žandárstva, organizácií Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, Hlinkovej gardy, Deutsche Partei a richtárov obcí. Na tajnom zasadnutí komisie sa určilo, koho v príslušnom obvode treba považovať za asociálny živel. Miestna žandárska stanica bola povinná vyhladnúť osoby daktyloskopovať a výsledky poslať kriminálnej ústredni v Bratislave. Zoznamy vybraných osôb zhromažďovali okresné úrady, predkladali ich Ústrednému úradu práce a na ich základe robili odvody do pracovných útvarov. Odvodné komisie mohli poslať do pracovných táborov len osoby vo veku 18—60 rokov, zdravé, schopné ťažkej fyzickej práce, primerane oblečené a obuté. Vnútorňa štruktúra táborov bola taká, ako ju určovala už vyššie uvedená vyhláška z mája 1941. Novotou bolo, že do každého tábora bol dosadený jeden civilný úradník z príslušného župného úradu, ktorý sa staral o administratívno-hospodársku stránku

tábora a bol sprostredkovateľom medzi jeho veliteľstvom a zamestnávateľskou firmou. Novinkou bolo, že zaistenci dostávali za prácu mzdu. Peniaze však nedostali do vlastných rúk, ale veliteľstvo ich posielalo rodinám väzňov. Zo mzdy za však odpočítavali náklady za cestovné do tábora, za stravu a ubytovanie, za poskytnutie pracovných odevov, ako aj príspevok na udržovanie tábora. Tento fakt vedeli zamestnávateľské firmy využiť na bezmedzné vykorisťovanie zaistencov.

Aj v tejto etape však ostali pracovné tábory donucovaciami inštitúciami. (Zaradenci sa povolávali do nich na neurčitý čas.) Väzni v nich sa rozdelili do troch kategórií, jednak podľa kadrových materiálov, ktoré poslali príslušné okresné úrady, jednak podľa pozorovaní veliteľstva tábora, vzhľadom na ich osobnú a pracovnú disciplínu. Zaistenci v kategórii „A“ mali prednosť pri prideľovaní šatstva, obuvi, zo svojho zárobku dostali vreckové (2 koruny denne), v dňoch pracovného pokoja mohli dva razy mesačne navštíviť rodinu a ako jediní mohli byť po troch mesiacoch vzorného chovania z tábora prepustení. Príslušníci „B“ kategórie dostávali vreckové, no to im mohlo veliteľstvo tábora dočasne, alebo trvale odňať. „C“ kategória nemala žiadne výhody a pre jej príslušníkov platili najprísnejšie opatrenia: zosťrený dozor, predĺženie pracovnej doby, táborové väzenie, atď. Veliteľ tábora mal právo robiť presuny väzňov v rámci jednotlivých kategórií. Podľa predpisu mali všetky tri kategórie väzňov pracovať i bývať zvlášť. Izolovaní mali byť v tábore aj cigánski občania. Tieto nariadenia sa však vzhľadom na zlé ubytovacie možnosti nerealizovali. Okrem pracovnej náplne mali väzni v táboroch absolvovať prednášky, kurzy a hromadne cvičiť s pracovným náradím (lopatami). Aj tento príkaz sa realizoval vo veľmi obmedzenej miere. V niektorých táboroch sa v nedelu konali bohoslužby, na ktorých účasť bola povinná.

Roku 1942, v rámci prezentácie asociálnych živlov, bolo do pracovných útvarov odvedených 2682 osôb.⁴⁹ V tomto roku sa obnovila práca v Dubnici a zároveň vznikol aj najväčší pracovný tábor pre asociálne osoby v Hanušovciach nad Topľou pri stavbe železnice Prešov—Strážske.⁵⁰ Hanušovský tábor, v ktorom sa vystriedalo 1500—2000 zaistencov, mal 3 filiálky: priamo v Hanušovciach, v Bystrom nad Topľou a v Petiči.⁵¹ Väzni bývali jednak v opravenom miestnom kaštieli, jednak v drevených barakoch s betónovou podlahou, v 10-lôžkových izbách. Napriek úradným podmienkam pre založenie pracovných útvarov hanušovský tábor i jeho odbočky trpeli chybami a základnými nedostatkami, ktoré boli typické pre pracovné útvary r. 1941. Zaistenci naďalej prichádzali do tábora nedostatočne oblečení, v zlom zdravotnom stave, pre fyzickú prácu nespôsobilí. Sociálne a hygienické podmienky boli na katastrofálne nízkej úrovni, čo sa prejavilo vo vysokej chorobnosti väzňov, medzi ktorými sa o. i. vyskytli aj prípady brušného týfu. Strava vôbec nezodpovedala potrebám ťažko pracujúcich mužov. Pracovná morálka bola na nízkej úrovni — tým viac, že väzni po odpočítaní všetkých zrážok málo zarobili, ako o tom dostávali správy od svojich rodín, a väčšina z nich nedostávala zo zárobku ani vreckové. Zo všetkých týchto dôvodov doslova na dennom poriadku boli dezercie, čo značne znižovalo hospodársku efektívnosť útvarov. Z hanušovského tábora dezertovalo r. 1942 až 800 osôb, z ktorých bolo žandárskymi stanicami viac ako polovica vrátených a zaradených do „C“ kategórie. O veľkej fluktuácii väzňov svedčí aj skutočnosť, že podľa údajov Ministerstva vnútra z januára 1943 sa do tej doby vystriedalo v pracovných táboroch pre asociálov okolo 4000 osôb.^{51a} Vysoký počet väzňov sa dosiahol zrejme aj tak, že na miesto dezertérov sa povolávali ďalšie osoby, určené okresnými úradmi pri odvodoch asociálov.

O niečo priaznivejšia situácia bola v dubnickom tábore, kde pracovalo okolo 300 osôb. Tento tábor prebral od Ústredného úradu práce pod svoju správu Župný úrad v Trenčíne.⁵² Väzni tu síce mali relatívne lepšie ubytovanie i stravu, no vládol tu veľmi tvrdý väzeňský režim. Tábor bol ohradený, väzni boli označení páskami a postihovaní aj telesnými trestami. Takýto režim vyplýval pravdepodobne z toho, že do dubnického tábora poslala viacerých väzňov priamo Ústredňa štátnej bezpečnosti.⁵³

Medzi zaistencami táborov a zamestnávateľskými (všetko stavebnými) firmami do-

chádzalo k častým sporom. Firmy sa sťažovali na nízku pracovnú morálku v táboroch, spôsobenú nedostatočným vybavením prichádzajúcich väzňov. Poukazovali na to, že väzni častokrát úmyselne poškodzujú pracovné náradie, dezertujú z tábora s pracovným odevom a obuvou, ktoré im zamestnávateľ zapožičal, atď.⁵⁴ Na jednej strane to síce bola pravda, no na strane druhej zamestnávateľské firmy väzňov pracovných útvarov nemilosrdne vykorisťovali a pri rôznych príležitostiach a pod rôznymi zámienkami okrádali na mzdách, strave, svojvoľne ich odhlasovali z nemocenského poistenia a pod.⁵⁵ Takýto postup zamestnávateľov viac-menej tolerovali aj oficiálne úrady a nadriadené orgány táborov. Veď napríklad v inštrukciách Ministerstva vnútra z októbra 1943 sa konštatovalo, že pracovné tábory okrem plnenia vlastnej úlohy sú aj „znamenitý regulátor mzdy tam... kde miestne robotníctvo v dôsledku veľkého dopytu po pracovných silách zvyšuje svoje mzdové požiadavky“.⁵⁶ V tom istom dokumente sa ešte hovorilo, že zamestnávateľské firmy majú dávať zaistencom v pracovných útvaroch najhoršie práce, pre výkon ktorých normálne robotníctvo nenájdu. V niektorých táboroch si miestne vplyvné osoby vypožičiavali väzňov na súkromné práce — samozrejme bez poskytnutia mzdy.⁵⁷

Koncom r. 1942 sa opäť väčšina zaradcov vrátila z pracovných útvarov domov, jednak preto, že nemali kde v zime bývať, jednak preto, že zamestnávateľské firmy ich nechceli v tomto období vydržiať, nakoľko nemali pre nich dost práce. „Prežívali“ iba tábory v Dubnici a Bystrom nad Topľou, v ktorých ostalo asi 450 osôb. Na jar 1943 sa však na okresných úradoch robili opäť odvody do pracovných táborov.⁵⁸ V marci, resp. apríli 1943 vznikli dva nové pracovné útvary pre asociálne osoby: v Ilave pri stavbe hydrocentrály (asi 320 väzňov) a v Revúcej pri stavbe železnice Revúca—Tisovec (asi 210 väzňov). O niečo neskôr vznikol pracovný útvar v Jarabej pri Mýte pod Ďumbierom, na stavbe cesty. V septembri 1943 sa utvoril zvláštny pracovný útvar v Ústí nad Oravou, na stavbe priehrady (asi 80 osôb), v ktorom boli spočiatku internovaní ukrajinskí utečenci a aj niekoľkí sovietski vojnoví zajatci, chytení na území Slovenska pri ich úteku z nemeckých zajateckých lágrov.⁵⁹ Zaistenci tábora, ktorý mal tvrdý väzeňský režim, sa grupovali v prevažnej miere z ukrajinských občanov, ktorí z rôznych príčin r. 1943 utekali z okupovanej Ukrajiny a ilegálne prechádzali na Slovensko, kde ich tunajšie úrady zatýkali a internovali v tábore v Ústí nad Oravou. Žiadosti nemeckého vyslanectva v Bratislave o ich vydanie boli neúspešné. Niekoľkí väzni z tábora ušli a pridali sa k partizánskym oddielom v slovenských horách.⁶⁰ Od januára 1944 do tábora v Ústí nad Oravou bolo internovaných asi 150 väzňov, ktorých vybrali odvodné komisie spomedzi asociálnych osôb. V polovici roku 1943 zanikol pracovný útvar v Bystrom nad Topľou, nakoľko sa skončili tamojšie práce na výstavbe železnice. Jeho väzni sa predisponovali do táborov v Dubnici, resp. Revúcej. Viac pracovných táborov pre asociálov do konca existencie slovenského štátu už nevzniklo, i keď sa plánovalo ich vybudovanie v Lubeníku, Novom Meste nad Váhom a Vajnorochoch pri Bratislave. V plánoch ostalo aj vybudovanie tábora pre asociálne ženy.⁶¹

Vo svojom poslednom štádiu sa pracovné tábory pre asociálne osoby čiastočne skonsolidovali po stránke personálnej, hospodárskej i sociálno-materiálnej. To však neznamená, že v pracovných útvaroch, ktoré si zachovali väzeňský charakter, nepokračovali vyššie spomínané ťažkosti. Napriek tomu, že niektoré tábory (Dubnica, Ilava) boli ohradené, úteky väzňov pokračovali, i keď nie v tak masovom počte ako v rokoch 1941—1942. Najčastejšou príčinou zbehnutia boli zlé sociálne pomery a hlavne fakt, že väzni žili v táboroch bez nejakej konkrétnejšej perspektívy na svoje prepustenie. Mnohí väzni sa totiž po troch či šiestich mesiacoch domáhali prepustenia, pričom sa odvolávali na sľuby odvodových komisií, že ich pobyt v tábore nebude dlhší ako 6 mesiacov.⁶² Prepúšťanie väzňov z pracovných útvarov bolo však zjavom veľmi zriedkavým, najmä vtedy, čo bolo paradoxom, ak išlo o väzňov s dobrým chovaním a s dobrou pracovnou morálkou. Nemali na tom totiž záujem ani zamestnávateľské firmy vykorisťujúce ich prácu, ani úrady, ktoré sa nechceli starať o nepohodlné osoby — a tak

vážni hľadali východisko v úteku, napriek tomu, že v jednotlivých táboroch sa na jar 1944 zvýšili početné stavy žandárstva. V tom čase sa spresnila a sprísnila eviedncia táborových väzňov, veliteľia táborov museli každé dva týždne podávať na Ministerstvo vnútra správy o celkovom stave pracovných útvarov.⁶³ Okrem útekov, ktoré nakoniec neboli vždy úspešné, sa desiatky väzňov pokúšali dostať von z táborov pomocou žiadostí, posielaných ich príbuznými na okresné a notárske úrady i veliteľstvám jednotlivých táborov. V žiadostiach sa spravidla argumentovalo tým, že zárobok, ktorý dostávajú rodiny väzňov, je pre ich výživu nepostačujúci.⁶⁴

Permanentné boli v pracovných útvaroch aj ťažkosti s materiálnym vybavením väzňov. Problém sa čiastočne riešil tak, že do pracovných útvarov sa posielalo zo skladov vojenskej intendantúry menej kvalitné civilné šatstvo, ktoré štát konfiškovoal po deportovaných židovských obyvateľoch.⁶⁵ Aj opravárenské, krajčírské, resp. obuvnícke dielne, zriadené v pracovných útvaroch, boli vybavené náradím z likvidovaných židovských podnikov. Zdravotný stav väzňov bol naďalej zlý, sústavne sa vyskytovali ťažké pľúcne ochorenia, choroby srdca, žalúdka, škvrnitý týfus, reumatizmus, kožné infekcie, atď.⁶⁶ Tento stav nepriaznivo vplýval na pracovný výkon zaistenov a finančne zafazoval aj zamestnávateľské firmy, ktoré museli väzňom hradiť nemocenskú, lieky, prípadne ich prepravu do nemocnice. To boli asi aj dôvody, prečo sa od polovice r. 1943 podnikali kroky, aby robotníci v pracovných útvaroch pre asociálov sa oficiálne zaradili do kategórie ťažko pracujúcich, čím by Národohospodársky úrad zásobovací uvoľnil pre nich vyššie prídely potravín. Z archívnych dokumentov nevedno, či sa preradenie uskutočnilo, no faktom je, že strava sa v pracovných útvaroch oproti predchádzajúcim väzeňským dŕžkam čiastočne zlepšila.⁶⁷

Všetky pracovné tábory, okrem útvaru v Revúcej, ktorý bol rozpustený koncom r. 1943, fungovali do konca augusta 1944. Po vypuknutí vojenských povstaleckých akcií, resp. po obsadení Slovenska nacistickou armádou, všetky pracovné tábory zanikli; rozpadli sa, hoci ešte 7. septembra 1944 bratislavská vláda prijala uznesenie, podľa ktorého osoby priamo, či nepriamo zapojené do odboja sa mali internovať v ilavskom koncentračnom tábore, ako aj v pracovných táboroch pre asociálov.⁶⁸

Počas celej existencie táborov pre asociálne osoby v r. 1941—1944 sa v nich vystriedalo okolo 6000 väzňov. Tábory nesplnili ciele, pre ktoré boli budované. Dokumentujú však snahu slovenského fašizmu aj v tomto smere napodobňovať nacistické vzory.

ZAJATECKÉ TÁBORY

Počas existencie slovenského štátu existovalo na jeho území aj niekoľko menších zajateckých táborov prechodného charakteru. Tábory sa nachádzali jednak pod správou orgánov ľudáckej vlády, jednak pod dozorom nemeckej armády, či policajných jednotiek. Samotná armáda slovenského štátu sa síce zapojila do vojenského ťaženia proti Poľsku i proti Sovietskemu zväzu, no vlastných zajatcov nemala. Všetkých prípadných zajatcov museli slovenské oddiely odovzdávať nacistickým vojenským orgánom, hoci sa veľmi často stávalo, že slovenskí vojaci na východnom fronte prepúšťali zajatých sovietskych partizánov na slobodu, aby ich nemuseli vydať na istú smrť nemeckým zvláštnym komandám.

Pokiaľ na Slovensku počas vojny vznikli zajatecké tábory, tak sa v nich grupovali vojenské osoby, ktoré ušli z nacistických táborov a na Slovensku boli zadržané, ako aj posádky spojeneckých lietadiel, ktoré na Slovensku boli nútené núdzovo pristáť. Od r. 1943 totiž ľudácka vláda pod vplyvom vývoja vojenskej a politickej situácie v Európe začala z alibistických príčin odmietať vydávanie týchto osôb nacistickým orgánom, odvolávajúc sa pritom na medzinárodné konvencie o vojenských zajatcoch, ktoré v predchádzajúcich rokoch, v čase nacistických vojenských triumfov, neváhala sústavne porušovať.⁶⁹

Prvý zajatecký tábor na Slovensku bol zriadený koncom r. 1942 v Humennom. Boli v ňom sústredení francúzski a juhoslovanskí vojenski zajatci. Po priblížení frontu k východným hraniciam Slovenska bol tábor v júni 1944 premiestnený do Horných Obdokoviec v okrese Topoľčany.⁷⁰ V tábore, ktorý strážili žandári, boli vcelku znesiteľné životné podmienky, vďaka pomoci okolitému obyvateľstvu.⁷¹ V októbri 1943 ušla z tábora väčšia skupina francúzskych vojenských zajatcov.⁷²

V júni 1944 bol v Mysleniciach (predtým Grinava) pri Bratislave zriadený zajatecký tábor pre anglo-amerických letcov.⁷³ Strážnu službu v ňom konali vojaci slovenskej armády, ktorí v noci na 2. septembra 1944, tesne pred príchodom Nemcov, spolu s 26 zajatcami prešli na povstalecké územie.⁷⁴

Okrem týchto dvoch táborov v lete a na jeseň 1944 zriadili nacisti na západnom Slovensku zajatecké tábory, kde najmä sovietski zajatci vykonávali zemné práce na výstavbe komunikácií, resp. pri opevňovacích stavbách: zákopoch, protitankových prekážkach, atď. Takéto tábory boli v Devínskej Novej Vsi, Plaveckom Podhradí, na Železnej Studničke pri Bratislave, v Juri pri Bratislave. V Bratislave-Petržalke, ktorá bola v r. 1938—1945 súčasťou III. ríše, boli zriadené tiež dva zajatecké tábory. V čase Slovenského národného povstania zriadili nacisti v Žiari nad Hronom (predtým Svätý Kríž nad Hronom) zajatecký tábor pre príslušníkov povstaleckej armády. Tábor bol na mieste cigánskej osady, ktorej obyvateľov nacisti predtým vyvraždili.⁷⁵ Väzni zo zajateckých táborov na Slovensku boli s približujúcim sa frontom postupne presúvaní do táborov na nemeckom území.

POZNÁMKY

- 1 Graca, B., 14. marec 1939, Bratislava 1959, 81
- 2 Gardista, 21. 2. 1939.
- 3 Slovenský zákonník 1939, vl. nar. 32/1939 Sl. z.
- 4 Slovenský zákonník 1944, zák. č. 50/1944 Sl. z.
- 5 Štátny slovenský ústredný archív (ďalej ŠSÚA), Bratislava, fond Ministerstva vnútra (ďalej MV), 8718/1939, prez. A, inštrukcie prezídia MV z júla 1939.
- 6 ŠSÚA Bratislava, fond MV, 8718/1939 prez.
- 7 ŠSÚA Bratislava, fond Národného súdu (ďalej NS), dr. Peter Starinský, Tnľud 49/45.
- 8 Tamže.
- 9 Tamže.
- 10 Tamže.
- 10 Štátny archív Bytča, fond Župného úradu Ružomberok, 466/1944, prez.
- 11 Husák, Gustáv, Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní, 2. vydanie, Bratislava 1969, 35.
- 12 Hlas oslobodených, 25. 8. 1945.
- 13 Hlas oslobodených, 3. 10. 1945.
- 14 Pravda, 3. 10. 1944; Hlas oslobodených, 15. 9. 1945.
- 15 ŠSÚA Bratislava, fond NS, Alexander Mach, Tnľud 8/46.
- 16 Hlas oslobodených, 15. 9. 1945.
- 17 Hlas oslobodených, 3. 10. 1945.
- 18 Lipták, L., Politický režim na Slovensku v r. 1939—1945, Zborník Slovenského národného povstania 1944, Bratislava 1965, 36.
- 19 Gardista, 11. 2. 1939.
- 20 Bubeníčková, R. a kol., Tábory utrpenia a smrti, Praha 1969.
- 21 ŠSÚA Bratislava, fond NS, Otomar Kubala, Tnľud 13/46.
- 22 Štátny archív Bratislava, fond Ludového súdu Bratislava, dr. Izidor Koso 13/48.
- 23 ŠSÚA Bratislava, fond NS, Alexander Mach, Tnľud 8/46.
- 24 ŠSÚA Bratislava, fond NS, dr. Peter Starinský, Tnľud 49/45.
- 25 O židovskom pracovnom tábore v Seredi pojednáva štúdia v 5. čísle Terezinských listov.
- 26 ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1480/1940, 14. oddelenie; fond Ústredného hospodárskeho úradu, III-A-1731/1944.
- 27 ŠSÚA Bratislava, fond NS, Herman Höffle, Tnľud 42/46.
- 28 Jablonický, J., Kropilák, M., Slovník Slovenského národného povstania, Bratislava 1969.
- 29 Slovenský zákonník 1940, nar. s mocou zák. 129/40 Sl. z.
- 30 Úradné noviny, 22. 6. 1940, vyhláška MV, 127/1940 Ú. n.
- 31 Štátny archív Bratislava, fond Ludového súdu Bratislava, dr. Izidor Koso, 13/48; ŠSÚA Bratislava, fond MV, 64 053/1941, adm.
- 32 ŠSÚA Bratislava, fond MV, 64 053/1944, adm.
- 33 ŠSÚA Bratislava, fond MV, D-1119/1944, 16. oddelenie.
- 34 ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1195-1/1942, 16. oddelenie.

- ³⁵ V Dubnici nad Váhom zriadili Nemci v novembri 1944 internačný tábor pre cigánskych občanov.
- ³⁶ Úradné noviny, 5. 4. 1941.
- ³⁷ ŠSÚA Bratislava, fond MV, bez čísla, kartón 2441.
- ³⁸ Citované podľa knihy Imricha Staněka, Zrada a pád, Praha 1958, 228.
- ³⁹ Úradné noviny, 31. 5. 1941, vyhláška MV, 202/1941 Ú. n.; vid aj ŠSÚA Bratislava, fond MV, bez čísla, kartón 551.
- ⁴⁰ ŠSÚA Bratislava, fond MV, D 1181/1943, 16. oddelenie.
- ⁴¹ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1156-1/1942, 16. oddelenie.
- ⁴² ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1102-1/1942, 16. oddelenie.
- ⁴³ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1174-1/1942, 16. oddelenie.
- ⁴⁴ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1010-1/1942, 16. oddelenie.
- ⁴⁵ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1010-1/1942, 16. oddelenie.
- ⁴⁶ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1136/1943, 14. oddelenie.
- ⁴⁷ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1156-1/1942, 16. oddelenie.
- ⁴⁸ Úradné noviny, 23. 9. 1942, vyhláška MV, 419/1942 Ú. n.
- ⁴⁹ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1102-1/1942, 16. oddelenie.
- ⁵⁰ Tamže.
- ⁵¹ O pracovnom útvere v Hanušovciach a jeho filiálkach v Bystrom nad Topľou a Petiči sa nachádzajú materiály v ŠSÚA Bratislava, fond MV, 16. oddelenie, čísla: 1091-1/1942, 1100-1/1942, 1122-1/1942, 1102-1/1942, 1124-1/1942, 1010-1/1942.
- ^{51a} ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1068-1/1943, 16. oddelenie.
- ⁵² ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1095-1/1943, 16. oddelenie.
- ⁵³ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1157-1/1942, 16. oddelenie; fond MV, D 1181/1943, 16. oddelenie.
- ⁵⁴ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1099-1/1942, 16. oddelenie.
- ⁵⁵ ŠSÚA Bratislava, fond MV, bez čísla, kartón 387.
- ⁵⁶ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1073-1/1943, 16. oddelenie.
- ⁵⁷ ŠSÚA Bratislava, fond MV, D 1212/1943, 16. oddelenie.
- ⁵⁸ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1103-1/1942, 16. oddelenie; 1073-1/1943, 16. oddelenie.
- ⁵⁹ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1007/1943, 16. oddelenie; 1016/1943, 16. oddelenie; 1073-1/1943, 16. oddelenie.
- ⁶⁰ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1119/1943, 16. oddelenie; D 1002/1944 adm.
- ⁶¹ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1073-1/1943, 16. oddelenie; 1104/1943, 16. oddelenie.
- ⁶² ŠSÚA Bratislava, fond MV, D 1067/1943, 16. oddelenie; D 1178/1943, 16. oddelenie.
- ⁶³ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1087/1943, 16. oddelenie.
- ⁶⁴ ŠSÚA Bratislava, fond MV, bez čísla, kartóny 387, 388.
- ⁶⁵ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1016/1943, 16. oddelenie.
- ⁶⁶ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1039/1943, 16. oddelenie.
- ⁶⁷ ŠSÚA Bratislava, fond MV, 1044/1943, 16. oddelenie.
- ⁶⁸ ŠSÚA Bratislava, fond NS, dr. Štefan Tiso, Tňud 10/46, zápisnice zo zasadnutí vlády.
- ⁶⁹ ŠSÚA Bratislava, fond NS, Alexander Mach, Tňud 8/46.
- ⁷⁰ Bubeníčková, R. a kol., c. d., 418—419.
- ⁷¹ ŠSÚA Bratislava, fond MS, Alexander Mach, Tňud 8/46.
- ⁷² Tamže.
- ⁷³ Tamže.
- ⁷⁴ Jablonický, J.—Kropilák, M., c. d.
- ⁷⁵ Tamže.

L U D V Í K V Á C L A V E K

Ludvík Karpe a jeho překladatelské dílo

Mezi těmi, kdo prošli branami terezínského ghetta a byli poté zavražděni ve vyhlazovacích táborech na polském území, byl také bratislavský pedagog a filolog PhDr. Ludvík Karpe. Tento středoškolský profesor, prodchnutý myšlenkou míru a přátelství mezi národy, se zasloužil o zprostředkování mezi českou a německou humanistickou kulturou, stoje přitom na českém břehu.

Ludvík Karpe se narodil 12. července 1886 v Dolních Hbitech u Příbrami. Otec byl český, matka německé národnosti. Mladý Karpe absolvoval příbramské gymnázium, přičemž mu chudoba často nedovolovala kupovat knihy, jež potřeboval, a nutila ho získávat prostředky na obživu kondicemi. Na pražské německé univerzitě pak v letech 1905—1909 vystudoval českou a německou filologii, navštěvuje přitom přednášky z angličtiny a z románských jazyků. Studium zakončil doktorátem z germanistiky. Jeho dráha středoškolského učitele vedla přes německé střední školy v Praze-Karlíně, Kroměříži a Žilině do Bratislavy, kde působil od roku 1920 na německé obchodní akademii. Byl tu nejen profesorem, ale také správcem internátu. Později — v letech 1933—38 — byl správcem německé obchodní školy ve Valonské ulici. Mj. pečoval po sociální stránce o frekventanty školy, což bylo oceňováno veřejností a kolegy. Pracoval i časopisecky v oblasti metodiky vyučování angličtině a podílel se na tvorbě učebnic.¹⁾

V Bratislavě se Karpe v r. 1922 oženil.

Jeho paní, Češka, pocházela z Moravy. V hlavním městě Slovenska zůstal až do roku 1939. Snažil se tu ovlivňovat život ve městě a na Slovensku vůbec satirickými verši, pravidelně publikovanými v „Lidových novinách“, a v bratislavském občasníku „Kosa“.

V r. 1939 odešel s většinou ostatních Čechů do „protektorátu“, a sice do Brna. Tam ho stihla rasová omezení a perzekuce, prováděná nacistickými okupačními úřady. Ač se po nějakou dobu zdálo, že nacisté jsou ochotni ho nějak šetřit, stal se přece obětí jejich „opatření“. 6. dubna 1942 byl internován a dopraven do Terezína, kde však dlouho nepobyl. Ačkoliv byl — podle zpráv spoluvězňů — těžce nemocen, byl zařazen 27. dubna 1942 pod č. Aq-525 do transportu, jenž ho dopravil do koncentračního tábora v Zamošci. Odtud se již nevrátil, a není zpráv o posledních dnech jeho života.

Napětí mezi českým a německým národem, jež v různých obdobích 20. století procházelo různými stadii a bylo v mnoha aspektech podmíněno a spjata s napětím sociálním, s probíhajícími třídními boji v Rakousku-Uhersku a později v Československé republice, představovalo u nás, jak známo, prvořadý politický, sociální a kulturní problém. Karpe patřil k těm idealistům, kteří se snažili sblížit oba národy, odstranit přehradu vzájemného neporozumění, později pak zarazit příval rostoucího německého nacionalismu. Uskutečňoval to jednak tím, že jako Čech působil na ně-

meckých školách a vedl německé žáky k poznání českého jazyka a české literatury, jednak chtěl i širšímu německému publiku umožnit poznání české poezie a získat u něj sympatie pro českou kulturu a český národ.

Ludvík Karpe překládal, a to „klasickou“ literaturu. Podle sdělení jeho syna dr. Roberta Karpa překládal také z němčiny do češtiny (některá díla Heinova) a psal také vlastní básně v českém i německém jazyce. Rukopisy těchto prací však nejsou zachovány. Podívejme se blíže na onu část Karpova překladatelského díla, jež zůstala zachována.

Nejvýznamnějším překladatelským činem Karpovým byl jistě překlad Nerudových „Balad a romancí“²⁾, jež vyšel knižně v roce 1937, tedy v době, kdy demokratické síly v Československu mobilizovaly všechny prostředky na obranu československé samostatnosti a kulturní svébytnosti proti ohrožení ze strany nacistického Německa a sudetoněmecké páté kolony v zemi. I demokraticky a pokrokově smýšlející Němci v Československu propagovali v této době zesíleně českou a slovenskou kulturu německému publiku, jež zůstalo dosažitelné mezinárodním vlivům, nejsouc sevřeno hranicemi a cenzurou „třetí říše“. Tak pražští němečtí komunisté F. C. Weiskopf a Rudolf Fuchs vydávají právě v tomto roce své nové překlady české poezie.³⁾

Snad čtenáře překvapí zjištění, že Karpův překlad Nerudových „Balad a romancí“ představuje jejich první úplný německý překlad v knižní podobě⁴⁾, ač od jejich uveřejnění v r. 1883 uplynula dlouhá doba. Je to dáno tím, že německá kultura v českých zemích žila ve vědomé izolaci od kulturního života českého, a že německá kultura v Rakousku a Německu byla dosti silně ovlivňována protičeskými tendencemi, jež vedly k ignorování a nezájmu, aspoň v určitých, dosti dlouhých obdobích. V minulém století byly ovšem intenzivní pokusy v řadách demokraticky smýšlejících Němců v Praze seznamovat německou veřejnost s českou literaturou, historií atd. Avšak po opadnutí těchto proudů, silných v letech 40. a 50. a projevujících se ještě na počátku šedesátých let, nastala dlouhá pauza, jež trvala vlastně do doby kolem r. 1900

a v jistém smyslu ještě déle. I když tento nezájem nebyl absolutní, přece jen výrazně převažoval.⁵⁾ Když ve dvacátém století pokrokové německé síly začaly znovu oceňovat českou poezii a literaturu vůbec, pak se — v realizovaných překladech — obracely především k současné moderní české tvorbě⁶⁾, anebo vznikaly průřezové výběry⁷⁾, v nichž jsou jednotliví čeští klasikové zastoupeni jen jednotlivými básněmi. A tak je Karpova knížka průkopnickým činem pro uvedení Nerudova díla na německé literární jeviště, arciž tehdy značně omezené, a k tomu ohrožené.

K nejzdařilejším překladům tu patří jistě Karpovo znění „Balady zimní“, „Balady rajské“, „Romance štědrovečerní“, „Romance helgolandské“, „Balady o svatbě v Kanaan“. V „Romanci o Karlu IV.“ najdeme pasáže, jež mohou být — v německém znění — i výraznější než originál, a to v duchu Nerudově (ve 4. strofě)! Podobně je tomu i v „Baladě tříkrálové“ (opět ve 4. sloce).

Karpe se ve své překladatelské práci řídí zásadou co nejpřesněji dodržovat metrum, strofiku a rým originálu a jen v nepatrné míře mění někdy rozměr verše. To má za následek rytmickou a částečně i zvukovou věrnost, na druhé straně však vznikají i jisté problémy. (Slovník se totiž musí podřizovat rozměru, německý význam se někdy „nevejde“ do metra a veršů, někdy se musí naopak německý verš „vycpávat“ významy nebo i nevýznamnými slovy, jež neodpovídají originálu. A tak může být oslabena plnost významu originálu.) Karpe se ve slovním vyjádření drží v blízkosti originálu, neusiluje však o doslovnost. Ve většině případů odpovídá celkové znění básnické výpovědi v Karpově verzi Nerudovi — nestalo tedy „posunutí“ do jiné polohy stylové či významové, jak se u překladů leckdy stává. Někdy ovšem u Karpa k lokálním „posunutím“ dochází. Tak např. v „Baladě horské“ je na některých místech Nerudův prostý, „přirozený“, lidově stylizovaný výraz nahrazen knižnějším výrazem německým, v „povznešenějším“, strojnějším stylu. Tak ve verších 15.—16. mluví u Nerudy způsobem dítěti přiměřeným dítě, u Karpa však jako by tu mluvil spíše vzdělanec. Nebo ve verši 8. se „hlava bolestí až žhavá“ mění v „alle Sinne beben“ (všechny smysly trnou), je te-

dy konkrétní „hlava“ nahrazena abstraktními „smysly“, hmatatelná „žhavost“ obraznými „trnutím“. Čili je oslabena „úderná“ konkrétnost výpovědi.

Srovnáme-li Karpovy překlady Nerudových básní se staršími překlady Fuchsovými (v jeho „klasickém“ výběrovém sborníku „Erntekranz“ z r. 1926 jsou obsaženy dvě — „Balada italská“ a „Balada stará — stará“), zjistíme, že Karpe Fuchsův překlad znal a vědomě se snažil od něj odlišit. Oběma — Fuchsovi i Karpovi — šlo o co největší věrnost předloze, věcnou i stylovou. (To není projevem nějakého konzervatismu — při překladu autorů 19. století to učiní i sebe-modernější překladatel. Jinak je tomu v případě básní novějších a současných.) V jednotlivých strofách a verších uvedených dvou balad se střídavě „přesnější“ a výstižnější jednou Karpe, jednou Fuchs. V „Romanci italské“ se Fuchsův překlad poněkud více blíží jazykové prostotě, úsporné výraznosti Nerudově, avšak vypadávají tu některé příznačné výrazy a poetismy. Karpe tenduje v obou případech ke stylu o něco více „umělému“, knižnějšímu, přitom však nevynechává složky básnické výpovědi. Jeho závěr „Balady staré — staré“ je výraznější, určitější, umělecky zdařilejší než Fuchsův.

Máme možnost porovnat Karpovy překlady Nerudy ještě s překladem Eisnerovým, a to v případě „Balady dětské“⁹). Karpe se i v této básni snaží realizovat v němčině všechny aspekty vzorného překladu současně — přesnost věcného významu, podobnost slovního vyjádření, adekvátnost metra a rýmu i celkového „působení“. Takové všestranné „dodržení předlohy“ není ovšem možné, jedno vytlačuje druhé. Překlad je dobrý, v poněkud „vyšším“ stylu než předloha. Pavel Eisner zachází s materiálem volněji než Karpe. To je jistě postup možný a legitimní, dojde-li se k lepšímu výsledku. Eisner tu však vystihuje Nerudu méně než je tomu v případě Karpově. Jeho znění působí na různých místech vumělkovaně, znění a tvar textu se mění zbytečně.

Všimněme si nyní nepublikovaných překladů Karpových. V první řadě jde o překlad Erbenovy „Kytice“, zachovaný jednak v rukopise z r. 1914, jednak v novějším strojopise, v obojím případě neúplně.

Zajímavá je již vstupní báseň „Kytice“.

Erben tu využil jako výchozího obrazu staré mytické představy — kvítek mateřidoušky je vlastně metamorfovaný dechem zemělé matky, jež se takto projevuje osiřevším dětem. Tu nastává pro překladatele problém — v němčině není květiny s podobně tvořeným jménem. A tak si Rudolf Fuchs⁹) musel vymyslet těžkopádný novotvar „Mutterseelenblümchen“, jenž sice popisně vystihuje to, co měl na mysli Erben, nemá však „zázemí“ ve skutečném, běžně užívaném názvu rostliny. Starší překladatelka, Marie Kwaysserová,¹⁰) si vymyslela název „Mutterseelchen“ a opatřila jej poznámkou, že jde o doslovný překlad českého názvu květiny *Thymus serpyllum*. Karpe se ukázal daleko nevtipnějším. Dal vyrůst na matčině hrobě místo mateřidoušce světlíku (*Euphrasia*), německy *Augentrost* (doslova „potěcha očí“), a celou symboliku „dechu matčina“ přebudoval na symboliku „matčina pohledu“, což je únosné vzhledem k záměru a jazykově mistrně vyřešeno, neboť tak obraznost básně dostala „pozadí“ v jazykové i mimojazykové realitě. — Z dalších básní známe např. „Polednici“ v Karpově překladu ve dvou podobách. Jednou byla publikována pod názvem „Die Mittagshexe“.¹¹) Tato starší verze je bohužel méně vyzrálá. Karpe překlad později zdokonalil, jeho znění je však zachováno pouze ve strojopise, přičemž některé strofy tu jsou ještě nehotové.

Velmi pěkný je i Karpův překlad Havlíčkova „Křtu svatého Vladimíra“. Karpe sice na některých místech stírá vtípnost Havlíčkovy travestie do neutrálnějšího stylu (snad žádný překlad se nevyhne stírání aspoň některých kvalit originálu), zato však na místech jiných dosahuje nových komických, parodických kvalit tím, že do „nízkého“ stylu výpovědi figur vpravuje občas momenty stylu „vysokého“. Karpe je evidentně obratnější než starší, solidní překladatel „Křtu“ V. Vohryzek.¹²) — Dobře působí i Karpův překlad „Krále Lávy“.

Karpe se však zabýval také českou proletářskou poezií. Je zachován jeho překlad Wolkerovy „Balady o očích topičových“, zdá se však, že to není definitivní, hotová verze. Překladatel „změkčil“, „lyrizoval“ metrum; v převodu zvláště výrazných míst zůstal originálu leccos dlužen. Wolker ovšem není

„lehkým“ autorem pro překládání, a např. tato balada dala zřejmě značnou práci i Rudolfu Fuchsovi,¹³⁾ jenž v jejím překladu také musel leccos přestavět, změnit. Karpe zůstává Wolkerově básni vcelku věrnějším než další překladatel, F. C. Weiskopf,¹⁴⁾ který ji ve svém volnějším převodu učinil vědomě „tvrdší“, ochudil o poetismy, a trochu přiblížil stylu německého expresionismu.

I Bezručovy rebelské, sociálně úderné verše lákaly Ludvíka Karpa k převedení do německého jazyka. Rukopis zachovaného pokusu o překlad „Ostravy“ není, jak se zdá, konečnou podobou; obžalovný a aktivistický patos Bezručův je tu v podstatě znovu realizován, mnohé je tu však oslabeno tím, že přímá a „hmotná“ výpověď Bezručova je vyjádřena méně určitou formou, opísem, srovnáním.

Je zachován také pěkný Karpův překlad básně „Malý drotár“ S. Hurbana-Vajanského. Nejsou bohužel zachovány překlady značné části díla Macharova, na nichž Karpe pracoval.

Ještě jedna oblast Karpovy činnosti zasluhuje pozornosti. V Brně vydávané „Lidové noviny“ zavedly v r. 1926 pravidelnou sobotní rubriku „Týdenní rozhlásek“. Tam byly — v podobě satirických veršů a causerii — komentovány politické, kulturní a místní události. Autorem těchto glos z Prahy byl Eduard Bass; brněnští autoři se často stří-

dali (po několik let psal tyto verše Eduard Valenta). Bratislavské komentované kroniky a posměšky obstarával Ludvík Karpe, pišící tu pod šifrou -lk-, a to až do roku 1934. Karpe psal většinou ve zpěvných čtyřverších a zabýval se v nich vždy aktuálními událostmi, někdy několika vedle sebe, jindy se koncentroval na jednu důležitou věc. Tyto básničky ovšem nechtějí být považovány za umělecká díla — jejich poslání je jiné, publicistické. Často jsou to glosy k bratislavským městským poměrům (např. špatná dlažba, 18. 12. 1926), nebo k ročním obdobím (např. lyžařská sezóna, 22. 2. 1930), ozývá se kritika na adresu vlády, jež zanedbává péči o školy (tak 15. 3. 1930). Velmi mnoho ironických komentářů napsal Karpe proti ľudáckému politickému klerikalismu (např. 30. 10. 1926, aj.), proti Hlinkovi a Tukovi, proti pravcovému slovenskému separatismu i proti maďarskému nacionalismu. Napadá fašistický teror v Berlíně (25. 3. 1933) i ve Vídni po porážce povstání rakouských dělníků (24. 2. 1934), odsuzuje maďarský a italský fašismus (18. 2. 1933), upozorňuje na nebezpečí války a na vytváření společné fronty zemí, ovládaných militaristy a fašisty, kde „pokořen je dělník“. Karpe tu po léta hájil československou státost a demokratickou tradici proti reakčním silám a náladám.¹⁵⁾

Osobnost československého vlastence, učitele a překladatele Ludvíka Karpa a jeho kulturní úsilí nebudou zapomenuty.

POZNÁMKY

- 1) Viz: Čermák — Kostolný — Karpe: Slovenská čítanka a cvičebnica. Čs. grafická unie.
- 2) Jan Neruda: Balladen und Romanzen. Verdeutsch von Dr. Lud. Karpe. Bratislava 1937. — Vytisštěno v závodě Prometheus. Vyšlo s propagačním záhlavím fiktivní řady Edelsteine der tschechischen und slowakischen Dichtkunst (Poklady českého a slovenského básnictví).
- 3) F. C. Weiskopf: Das Herz — ein Schild. Lyrik der Tschechen und Slowaken, Nachdichtungen. Londýn 1937, nakl. Malik. — Petr Bezruč: Schlesische Lieder. Übertragen von Rudolf Fuchs. Lipsko — M. Ostrava 1937, nakl. J. Kittl.
- 4) Viz: Ladislav Nezdařil: Bibliografie německých překladů české poezie (1819—1939). Philologica Pragensia, roč. 1963, č. 4., str. 401—430.
- 5) Viz: Manfred Jähnichen: Der Weg zur Anerkennung. Tschechische Literatur im deutschen Sprachgebiet 1861—1918. Berlin 1972. Str. 20 až 44, oj.
- 6) Viz významný první Fuchsův překlad Bezručových Slezských písní z r. 1916.
- 7) Tschechische Lieder. Übersetzt von F. C. Weiskopf. Berlin, 1925. — Ein Erntekranz aus hundert Jahren tschechischer Dichtung. Übersetzt von Rudolf Fuchs. Mnichov 1926. — Die Tschechen. Hrsg. von Paul Eisner. Mnichov 1928.
- 8) Kinderballade. In: Die Tschechen, s. 131.
- 9) Ein Erntekranz, s. 9.
- 10) Der Blumenstrauß von Karl Jaromír Erben. Hrsg. von Dr. Eduard Albert. Vídeň 1900, nakl. A. Hölder. — Část básní přeložil Albert, část Kwaysse-rová.
- 11) V pražském časopise Die deutschtschechische Lektüre, roč. 2., č. 8., str. 14. (1921).
- 12) Die Taufe des Zaren Wladimir. Übersetzt von Victor Vohryzek. Praha (1905).
- 13) Ein Erntekranz, s. 108.
- 14) Tschechische Lieder, 1925.
- 15) Karpe zůstal Bassovým kolegou v psaní „Týden-ních rozhlášek“ i v dalších letech. Šifra -lk- sice končí v roce 1934, avšak šířky -t- a -l- z let 1935 až 1937 jsou podle všeho rovněž Karpovy. Podle sdělení dr. R. Karpa měl jeho otec v těchto letech svou šifru v „Lidových novinách“ asi proto, že měl pro své kousavé verše dosti nepřátel mezi „vlivnými lidmi“ a růzností šifer se do jisté míry kryl. Typem odpovídají verše z těchto pozdějších let Karpovým veršům starším. Jejich zaměření je podobné; zesiluje se však sociální akcent (např. 2. 1. 1937) a vlastenecký postoj dostává nový tvar. Pokračují výpady proti Hlinkovi a fašismu, mnozí se však i básně „upevňující“, „pozitivní“, jež oslavují jednak mír, jednak demokratické Československo, Prahu (tak 1. 4. 1937), československé vojáky — „boží bojovníky“, připravené bránit zemi proti teutomanské „říši“ a hortyovskému Maďarsku (24. 8. 1937). — Karpe psal verše podobného zaměření i do bratislavských „Robotnických novin“, a to v polovině třicátých let.

Jan Neruda

ROMANZE VOM FRÜHLING 1848

Die Zeit riss am Vorhang und — neu ward die Welt!
Versank denn, was alt war, zur Gänze?
Ei! Wo auch der Blick hin, der forschende, fällt,
Erschien alles jung wie im Lenze!
Es rauscht in den Lüften ein Wundergesang,
Es lauscht in den Höhen, die Wiese erklang,
Es tönt auf den Bergen, es klang in dem Tal,
Es klang auf der Erden weit, überall,
Es klang auch in uns: „ — Freiheit!“

Es prangte die Lippe, die Stirne, sie glüht,
Welch' Tief' in den feuchten Blicken!
Das Blut glich Rubinen, der Muskel, er blüht!
Und jeder war schön zum Entzücken!
Der Tag und die Nacht sie wuchsen in Eins,
Voll Sehnsucht der Tag, die Nacht war voll Scheins,
Uns drückte, wir wussten nicht was?
Entzückte uns dies oder das?
Ach, Zeichen der ersten Liebe!

Als ginge zur Hochzeit der Gäste Schar,
Man drückte einander die Hände!
Und jauchzend gings vorwärts in Krieg und Gefahr!
Und wenn auch die Höll' offen stände!
Kein Hut ohne Feder, kein' Hüft' ohne Wehr!
Die Flucht des Tyrannen die beste Gewähr.
Verloren war jeder, der Tapfre verlacht,
Die hätten sich hundertmal umgebracht
„Fürs Volk und die ganze Menschheit!“

Es glänzte auch rings der Berg und die Au,
Verwöhnt schien der Tag, der beglückte!
Er trug auf dem Leibe ein Röcklein so blau,
Das reichlich mit Golde man stückte!
Als wär' es zum Ball, schien die Gegend im Glanz,
Es sang in den Tiefen, man schritt nur im Tanz,
Gott selbst hat die Herzen zum Tanze entfacht,
Er lächelt uns zu, wie selig er lacht:
„Nun, endlich sind's Menschen geworden!“

(Přeložil Ludvík Karpe)

K. J. Erben

DER AUGENTROST

Es starb die Mutter und wurde begraben,
da blieben die Kinder ganz allein —
Sie kamen mit jedem Morgen und haben
gesucht ihr trauliches Mütterlein.

Das wurde der Mutter zu grossem Leide
und ihre Seele kam zurück,
In eines Blümleins schlichtem Kleide
schaut aus der Erde ihr Mutterblick.

Die Kinder des Mütterchens Blicke erkannten
und haben das Blümlein geküsst und gekost,
Und nannten, woran sie Trost nun fanden,
das zarte Blümlein — der Augen Trost.

O Augentrost, du heimatliche Gabe,
ihr Sagen, schlicht und düftevoll!
Ich pflückte neulich euch am alten Grabe —
nun sagt, wem ich euch reichen soll?

Ich will zu einem schmucken Strauss euch binden
und leg euch um ein schönes Band —
In weite Welt sollt ihr die Wege finden,
wo manche Blüte euch verwandt.

Vielleicht dass einem holden Mutterkinde
en'r milder Duft den Sinn entzückt,
Vielleicht dass mancher Mutter Sohn sich finde,
der euch ans warme Herze drückt!

(Přeložil Ludvík Karpe)

R O U D N I C K Ý A T E N T Á T

D A G M A R Č E R M Á K O V Á

Píše se rok 1941. Nacisté upevňují své pozice v okupovaných zemích a drasticky potlačují sebemenší pokus o odpor. Říšský protektor Konstantin von Neurath nesedí na svém protektorském křesle v Praze příliš pevně. Berlínu se tento starý pruský šlechtic nezdá dost tvrdý a důsledný v realizování nacistického programu v okupované zemi. Ačkoli je to on, za jehož vlády byli masově zatýkáni komunisté a další „říši nepřátelské živly“, ačkoli za jeho „protektorství“ došlo k uzavření českých vysokých škol a těžké perzekuci českých vysokoškoláků.

Konstantin Neurath je nemocen. Alespoň úředně. Není zbaven úřadu, ale odchází ze „zdravotních důvodů“ na odpočinek, ze kterého už se nemá do úřadu vrátit. Na jeho místo nastupuje bezohledně tvrdý SS-Obergruppenführer Reinhard Heydrich, „osvědčený“ do té doby ve funkci velitele bezpečnostní policie a SD. Kat českého národa.

Atentát na R. Heydricha 27. května 1942 vyvolává bouřlivou reakci. Stanné právo, popravu. 3188 zatčených, 1357 zastřelených. Lidice, Ležáky.

Roudnice nad Labem patřila za okupace pod oberlandrat Kladno. Vedoucím kladenské bezpečnostní služby (SD) byl od r. 1939 Max Rozstock. Za spolupráce SS a gestapa zorganizoval zpravodajskou službu, měl k dispozici hustou síť konfidentů. Byly zatýkány celé skupiny lidí na základě zcela vymyšlených nebo malicherných obvinění. Sem patří i případ roudnických studentů.

Důvodem zatčení byl atentát. Ne skutečný atentát na R. Heydricha. Tento roudnický atentát žil snad jen v představě jednoho studenta a v ústech několika dalších. Rozhodně nikdo nebral vážně řeči jednoho ze septimánů roudnického gymnázia, řeči o tom, že zabije jednoho z čelných roudnických nacistů, německého učitele Alfréda Bauera. Student, který o atentátu mluví, je trochu zvláštní: Má fenomenální paměť, je schopen reprodukovat velké množství různých historických dat a údajů. Ale je psychicky nevyrovnaný, labilní. Jeho mozek obsahuje zřejmě více údajů, nežli stačí logicky zpracovat a utřídit. Stává se, že vykřikuje uprostřed vyučovací hodiny věci, které s přednášeným tématem nesouvisejí. Při sportovních hrách stačí nepatrný náraz nebo dokonce jen dotyk soupeře a osmnáctiletý mládenec se rozplácne jako malý chlapec. Nemá příliš mnoho kamarádů. Ale potřebuje společnost jako každý mladý člověk. V nižších třídách gymnázia chodil do školy s chlapcem, kterému budeme říkat Jiří. Jiří teď studuje na průmyslovce, ale občas bývalého spolužáka pozve k sobě nebo do bytu ing. Rjazanceva.

Otec Jiřího není Čech. Přišel do naší země v době, kdy se mladý sovětský stát vyrovnával s domácí reakcí i zahraniční intervencí. Oženil se s českou dívkou, naučil se česky, ale dál se stýkal se svými krajany, kteří emigrovali do Československa z podobných dů-

vodů jako on sám, s bývalými bělogvardějci. Mnozí z nich začínají ve třicátých letech sympatizovat s německým nacionálním hnutím a ve čtyřicátých letech se v jejich řadách objevují i přímí konfidenti gestapa. „Rodinný přítel“ ing. Štěpán Rjazancev je jedním z nich. Je pravděpodobně agentem SD a konfidentem gestapa. V tajném přípisě ze 7. července 1942, adresovaném K. H. Frankovi a podepsaném šéfem pražského gestapa dr. Geschkem, v přípisě, který se týká zatčení roudnických studentů, se mluví o ing. Rjazancevovi jako o svědku a člověku „přátelsky nakloněném říši“. Šéf kladenského gestapa Harold Wiesmann je ve své výpovědi před Mimořádným lidovým soudem v r. 1945 přesněji: označuje ing. Rjazanceva za přímého konfidenta gestapa. Ale vraťme se do roku 1942.

Rjazancev je přítelem Jiřího otce — ten ale bývá většinu týdne služebně mimo Roudnici, neboť je zaměstnán v Praze. Pan inženýr Jiřího doučuje a zajímá se o poměry ve škole. Co říkají chlapi zprávy z fronty, co atentátu a vůbec o čem se ve škole mluví. „Říkají, že to Německo prohraje“, referuje po pravdě Jiří. „A zdraví se komunistickým pozdravem“. Tento druhý údaj později Jiří popírá. Tak či tak — trochu málo na zatčení celé třídy.

V gymnáziu je toho víc. Prostřednictvím ing. Rjazanceva se gestapo dovídá i o „plánu“ na atentát na Alfréda Bauera. Student, který o něm hovoří, nemá žádnou zbraň ani výbušninu, nic, čím by se dal atentát skutečně provést. Ale ve třídě se o tom mluví. Nikdo ze spolužáků to nebere vážně. Ani dva sextáni, kterým o svém „plánu“ vykládá při náhodném setkání na ulici.

Při procesu s vedoucími představiteli kladenského SD a gestapa v r. 1951 bylo zjištěno, že v polovině roku 1942 dostalo kladenské gestapo přípis od SD; sdělovalo se v něm, že studenti reálného gymnázia v Roudnici chtějí spáchat atentát na člena NSDAP A. Bauera. SD podala návrh, aby pro výstrahu bylo více studentů zatčeno. Od ing. Rjazanceva pocházely s největší pravděpodobností i informace o smýšlení studentů II. ročníku Vyšší průmyslové školy v Roudnici, o jejich výrocih, „nepřátelských říši“. Kladenské gestapo podalo hlášení nadřízeným orgánům a 20. června 1942, na konci předposlední vyučovací hodiny, zatklo chlapce šesté třídy a chlapce i dívky sedmé A třídy reálného gymnázia v Roudnici. Ve stejné době byli zatčeni i studenti II. ročníku Vyšší průmyslové školy. Akci osobně řídil šéf kladenského gestapa H. Wiesmann.

Zatčení jsou odváženi do Terezína. Za nimi, v osobním autě s úředníky gestapa, jede „Jiří“. Projíždějí branou terezínské Malé pevnosti. Před přijímací kanceláří jsou stavěni čelem ke zdi. Nikdo z nich neví, proč byli zatčeni, ale všichni si uvědomují, že situace je velmi vážná. Některým se u zdi vybavuje představa poprav: „Přijde-li to teď,“ vzpomíná jeden z nejmladších studentů, „nebudeme mít ani čas se bát.“ Ale u této zdi nebyl zastřelen nikdo z nich; jen kdosi omdlel a byl poléván vodou. Občas padla rána nebo kopanec. Jeden po druhém odcházeli k výslechu.

„Co jsi říkal atentátu na pana zastupujícího říšského protektora?“ „Každý to odsuzoval,“ odpovídá student. Je okamžitě „zpracován“ rukou, obuškem a stoličkou. Oko mu otéká, v uších hučí řev o bandě roudnických studentů, toužících zabít oberlehrera. Samovazba, pak společná cela. Další! „Tys také chtěl zabít oberlehrera? Tys také schvaloval atentát na Heydricha a odmítal zdravít vztyčenou pravici?“ Vyslýchající gestapák si pohrává s důtkami a před sebou má načatou láhev vína. Černovlasý student neví, jestli chtěl zabít oberlehrera, spíš ne, ale zdá se mu, že od této chvíle už přesně bude vědět, koho by zabít dokázal.

Průmyslovákům předkládají dopis, ve kterém kdosi vyhrožuje jednomu z jejich profesorů. „Psal jsi to ty?“ — Ne. — „A ty?“ — Ne! — „Ty samozřejmě taky ne!?“ — Ne, opravdu ne! — Rány, řev. Ne, skutečně tento podvržený dopis nepsal nikdo z nich. Měl zřejmě jen trochu podpořit poněkud chabá fakta obvinění. Mezi průmyslováky je i Jindřich Beran. Je tu tak trochu „doma“: Nejtí to dávno, co nosil spolu s dalšími soudruhy jídlo vězňům Malé pevnosti. Jeho matka byla členkou komunistické buňky v Terezíně. Soudruzi získávali potraviny ze mlýna, od řezníka i odjinud a Jindrova matka z nich vařila. Pak už šlo jen o to dovědět se, kde mimo hradby Malé pevnosti budou vězni pracovat a jídlo tam šikovně „od-

ložit". Jindru v posledním roce bolívaly často zuby — a přímo na objednávku. Jeho otec je zaměstnán na železnici a „železniční“ zubař je až v Praze. Jindřich tam teď často musí jezdit, ale zubnímu lékaři mnoho práce nepřidá: má s sebou dopisy a vzkazy od vězňů Malé pevnosti a hájí je do tří schránek v Karlíně. Trvá to asi rok. Budou se na to ptát? Matku zatkli na jaře a začátkem června ji převezli na Malou pevnost. Je tady, kousek od Jindry, na III. dvoře. Ale ne, nikdo se při výslechu neptá na ty skutečné dopisy, které Jindra doručoval. Předkládají mu jen onen podvržený dopis a s tím on opravdu nemá nic společného. Nakonec ještě podepisuje prohlášení, že schvaloval atentát na Heydricha, ačkoli se na to při výslechu vůbec neptali! — Maminka je tady, ale jak se k ní dostat? Konečně se naskytla příležitost. Roudničtí studenti skládají na ženském dvoře dřevo. Dveře cely jsou otevřené, matka se o čemsi domlouvá s dozorkyní; dozorkyně odešla. Ale je tu dozorce; bije Jindru, kope do něj, matka se dívá a napadá ji, že Jindra vlastně ještě neví... Ne, Jindra teď ještě neví, že matka nosí pod srdcem jeho malého bratra. Neví ještě, že se 5. prosince 1942 dítě narodí v pankrácké věznici, že matku v lednu 1943 odvezou do Osvětimi a že rodina dostane 10. dubna téhož roku úřední oznámení o její smrti. Neví ještě, že jeho malý bratr zemře v květnu příštího roku. Ne, Jindra teď neví nic o těchto věcech, usměje se na matku — přece jen ji viděl!

Někteří studenti pracují v Litoměřicích. Vracejí se přes litoměřickou kotlinu, začíná přšet a stráž, která je doprovází, žene chlapce poklusem. Jsou promočeni, unaveni, když vcházejí do studených cel. Toho dne vážně onemocněl septimán Miroslav Lácha. 22. července 1942 umírá na ošetrovně Malé pevnosti.

Studenti skládají seno a rovnají je na patro hospodářské budovy. Zemědělské práce řídí dozorce Storch. Chlapci zapomněli hlídat a Storch se objevuje tam, kde je nejméně očekáván: řadí, bije a i ve a přivádí velitele pevnosti. Trest pro viníky zní: 3 dny místo jídla rozcvičku — ráno, v poledne, večer. Některé dozorce se chovají lidsky, například Sternkopf nebo Hohaus. Určitě jeden z nich vymohl na veliteli Jöckelovi nakonec zkrácení tohoto trestu, ale to už měli za sebou několik těžkých rozcvíček, doprovázených ranami. Jedna z posledních byla obzvlášť namáhavá: dlouhé plížení, dřepy. Chlapci jsou zesláblí hladem. Od toho dne je na marodce průmyslovák Zdeněk Kubeš. Umírá 24. srpna 1942 po převozu do litoměřické nemocnice.

V tajném spise gestapa ze 7. července 1942, o kterém už byla zmínka, se na závěr praví: „Mám v úmyslu všechny hochy ze VII. třídy a žáky Fabiána, Bardfelda a Kubíka ze VI. třídy reálného gymnázia v Roudnici poslat do koncentračního tábora. Pro ostatní zatčené žáky a žákyně bude podle mého zdání postačovat tříměsíční pobyt v policejní věznici v Terezíně a vyloučení ze školy.“

Do koncentračních táborů odjíždějí postupně všichni septimáni, tři chlapci ze sexty, ale i tři průmyslováci. O nich není v citovaném dokumentu gestapa zmínka. Proč? Emanuel Marek, nejstarší z nich, ročník 21, Jaroslav Študent, vyšší hubený, nemocný už na Malé pevnosti, a Vladislav Markvart, blízký přítel „Jiřího“. Všichni tři zahynuli v Osvětimi. A proč tři sextáni? V jejich třídě se přece nápad na „atentát“ nezrodil! Nevíme. Můžeme jen pokusit se na určité okolnosti. Oto Fabián, jeden z nich, býval také někdy zván do bytu ing. Rjazanceva. A ti dva další? Ano, ti potkali cestou do kina náhodně na ulici svého staršího spolužáka, který se jim svěřil se svým úmyslem zabít A. Bauera. Chlapci se mu tenkrát směli a moc pospíchali, aby do toho kina nepřišli pozdě... .

Oto Fabián zahynul v Buchenwaldě, po návratu z tohoto tábora zemřel Vladimír Adamec. M. Kubík a R. Bardfeld se vrátili.

V Osvětimi zahynulo 9 roudnických studentů: mezi nimi i dívka Sylva Rajtrová. Byla sice z Terezína propuštěna, ale brzy nato zatčena podruhé. Důvod? Poslala tajně balíček jiné mladé vězeňkyni, se kterou se za svého pobytu v Terezíně seznámila. Tato „říši nebezpečná“ činnost byla odhalena a Sylva byla zařazena v lednu 1943 do osvětimského transportu. Jeden z jejích spolužáků, A. Svět, tehdy už „starý“ osvětimský vězeň, o tom napsal:

„Sylva přišla do lágru někdy v lednu. Strašnou náhodou jsem se s ní setkal, když jejich transport, už oholený a převlečený, ale ještě s civilním vzezřením, tzn. ještě ne musul-

mani,*) stál v našem lágru před fotografem. Už jsem byl zdravý a fungoval jako hilfspflé-gr,**) a někam byl poslán z bloku 28 do lágru. Ona mě poznala a ze zástupu na mne zavolala. Mirek (Kubík) měl známé, co chodili holit do ženského lágru a přinesl zprávu, že vydržela tři týdny. To by znamenalo asi únor (1943) . . .“

„Už jsem byl zdravý,“ napsal tento muž ve svých vzpomínkách na život v Osvětimi. Co tomuto „už“ předcházelo? O tom mluví na jiném místě své vzpomínky: „Slávek (pravděpod. M. Kukuk — pozn. autorky) se nám brzy ztratil na Krankenhaus (nemocniční blok „revír“ — pozn. aut.), my se Švojgrem jsme se drželi pohromadě asi jeden a půl měsíce, nejstrašnější doba, na Bauhofu (stavební komando — pozn. aut.). Boláky nám hnísaly, úplně vysilení, zmrzlí naskrz, jsme oba dostali zápal plic, ale na marodku jsme se báli. Až asi 4. 12. (1942) jsem se ráno rozhodl nejít do práce. S Karlem Švojgrem jsme se objali, řekl, že to ještě jeden den zkusí. Odešel do komanda a víc jsem ho neviděl.“

Byl jsem přijat do nemocnice, blok 28, druhý den byla velká vyběrka do plynu (to jsem však ještě nevěděl), jak z nemocnice, tak z komand; z mé cimry odvezli 1/3 — v řadě, kde jsem stál, toho přede mnou i za mnou.“

O studentovi s fenomenální pamětí, který „plánoval“ zabít A. Bauera, píše MUDr. Alexandr Svět toto: „Také jsem ho zahlédl, vím jen, že jsem se na něho vůbec nezlobil: Jednak mi naprosto nepřišlo, že snad něco zavinil, a pak, já jsem byl už relativně v dobrém stavu, a on tak zubožený. Nějak velmi rychle odešel na separaci do nemocnice a tam také zůstal. Duben 1943 by mohl souhlasit.“

Dále vzpomíná ing. Miroslav Kubík, jeden ze tří bývalých studentů VI. třídy roudnického gymnázia, kteří byli odvezeni do Osvětimi: „Z Terezína odjížděl náš transport 28. 9. 1942. V Ústí nad Labem nás z transportu oddělili tři: dva septimány a mne. Snad podle abecedy: naše přijetí začínala stejným písmenem. V Drážďanech jsme byli odvšiveni, jednu noc jsme strávili ve Zhořelci. V Breslau jsme se dostali mezi mladé Ukrajince. 5. 10. 1942 jsme dojeli asi v 19.30 do Osvětimi. 16. 10. přijel další spolužák B. Kratochvíl přes Vídeň. 19. 10. další tři: Švojgr, Svět, Štěpán.“

Sedmnáctiletý chlapec vypadá na „táborové“ fotografii v pruhovaných hadrech ještě mladší: profil, poloprofil, anfas. A číslo. Polodětské oči, které ještě nedávno sledovaly tabuli popsanou dlouhým aritmetickým příkladem, které hledaly o přestávce ještě rychle ve slovníku zapomenuté latinské slovíčko, se dívají na hustý dým, který stoupá z komínů na konci tábora. Dívají se denně na tolik smrti, kolik jich neviděl za celý život v městečku pod Řípem ani starý hrobník. Dívají se na nemocné kamarády, kteří jsou odváděni a kteří se nevracejí. M. Kubík si do svých záznamů píše jen suchá fakta: „Měl jsem úplavici a furunkulózu. Dostal jsem se do špitálu, blok 28. Měl jsem angínu. Do nemocnice přišel spolužák Bohuš (Kratochvíl) — snad s TBC krku.“ — Snad! Kdo se v táboře, jehož oběti jsou vyjádřeny sedmimístným číslem, staral o diagnózu jednoho umírajícího vězně?! — Znovu nemocnice, tentokrát se zraněním, znovu furunkulóza. Kolik toho ještě vydrží zesláblé tělo sedmnáctiletého mládence?

28. 8. 1943 ho vezou spolu s dalšími vězni z Osvětimi. Jedou přes Moravu! Zahlédli nádraží v Šumperku, a tady ta velká stanice, to je přece Brno! Jedou domů? Naděje, silná jako život, se rozplývá na dolnorakouské nížině. Vídeň, Salcburk, Mnichov; a odtud už je blízko koncentrační tábor Dachau. Pracuje v dílnách jako elektrikář, od srpna 1944 na plantážích gladiol.

29. dubna 1945 v 16.20 hod. vyvěšují Němci nad táborem bílý prapor. M. Kubík a A. Svět, kteří to spolu „táhnou“ už z Osvětimi, odcházejí pěšky domů. Jde s nimi ještě jeden německý vězeň: vlastně teď už to není vězeň — ani on, ani oni. Pěšky domů se vracejí vyhublí, nemocní, svobodní lidé. Jdou německými vesnicemi, němečtí sedláci jim dávají jídlo. Je konec války. Strohy Mirkův deník je, zdá se, dopsán. Ale ještě ne. Přibyl ještě jeden zá-

*) musulman: do krajnosti fyzicky vyčerpaný a v důsledku toho obvykle i duševně otupělý vězeň.

***) hilfspflégr: pomocný ošetřovatel.

znam: „Transportem z Terezína v r. 1942 nás odjelo okolo třiceti: vrátili jsme se dva. Jiným transportem z Terezína, ve kterém byli další naši spolužáci, odjelo asi 300 osob: vrátilo se okolo dvaceti.“

Je nutno zdůraznit, že kromě roudnických studentů byli v těchto transportech i další vězni.

Roudnické studenty, kteří se vrátili z koncentračních táborů a z totálního nasazení, čeká pokračování v přerušeném studiu a poválečná maturita. Nechystají se k ní všichni, kteří přežili nacistickou „výchovu“. V Pražském povstání padl při obraně nádraží Praha-střed průmyslovák Zdeněk Moučka. Nemocný Vladimír Petr volí sebevraždu. A k poválečné maturitě se nechystá ještě jeden z nich. Syn bývalého bělogvardějce — „Jiří“. Ten maturoval včas na jedné z pražských průmyslových škol. Je odsouzen Mimořádným lidovým soudem na 15 let těžkého žaláře. Německý učitel Alfréd Bauer je za své zločiny odsouzen k trestu smrti. Ing. Š. Rjazancev odjíždí těsně před osvobozením s oddílem SS neznámo kam.

„Roudnický atentát“ zavinil smrt třinácti studentů, těžce na zdraví poškodil mnoho dalších. Vyloučil ze studia všech 84 studentů. A stal se jen malou součástí statistického údaje, který praví, že od školního roku 1940/41 do školního roku 1944/45 byl počet českých středních škol v tzv. protektorátě snížen o jednu třetinu a počet žactva o polovinu.

POUŽITÉ PRAMENY:

Státní archiv Litoměřice, fond Mimořádný lidový soud Litoměřice, 1946,

Tk VIII/358/46,

Lst 192/46,

Lsp 604/46.

Okresní archiv Litoměřice, sbírka materiálů o roudnických studentech. Tamtéž fotokopie dopisu dr. Geschke

K. H. Frankovi ze dne 7. 7. 42 (4 listy). — Dopis MUDr. A. Světa J. Zemanovi ze dne 6. 3. 1965.

Vzpomínky bývalých roudnických studentů ing. M. Kubíka a J. Berana (Archiv Památníku Terezín).

Jakub Svoboda: Hitlerovská perzekuce středních škol v Roudnici n. L. (nepublikovaná práce z r. 1968, archiv UV ČSPB Praha).

E. Basch: 14 míst zůstalo prázdných, Průboj, 29. 5. 1965. — S. Hruška, Roudnický případ, Průboj, 13. 11. 1969.

ЗАГАДОЧНЫЙ ГОСПОДИН ДОКТОР (II)

Особенно яркую ответственность несет доктор Герке за случаи т. и. сондэрбехандлунг" (особого обращения). Его виновность можно доказать прямо в отдельных конкретных случаях. Доктор Герке выбирал лиц, которые должны были подвергнуться „особому обращению“, представлял К. Г. Франку предложения, и когда он их утвердил, Герке отдавал приказы об их выполнении. Его предложения не только влияли на конечное решение К. Г. Франка, но они в значительной мере определяли его.

Отдельные случаи „особого обращения“ (сондэрбехандлунг) рассматривались нами со всех возможных точек зрения с учётом места, времени, способа выполнения и того, кто был их жертвой. Следовало доказать систематичность их выполнения. В районе пражского гестапо было совершено 200 случаев этих убийств, причём переступались границы, установленные первоначальными постановлениями 1939 г. Совершая их, гестапо преследовало прежде всего свои собственные интересы, а не интересы „обороны империи“.

Подавляющее большинство случаев „особого обращения“ осуществилось в Малой крепости в Терезине. В значительно меньшей мере и только в течение ограниченного отрезка времени эти убийства совершались в тюрьме в Праге на Панкраце. Единственный, в самом деле, исключительный случай произошел в тюрьме гестапо в г. Пльзене.

В панкрацкой тюрьме применялся сондэрбехандлунг (особое обращение) в большей мере до апреля 1945 г. в связи с надвигающимся концом войны. Жертвами были лица, которых гестапо не могло или не хотело передать соответствующему суду, или которые были нежелательными свидетелями его деятельности. В большинстве случаев это были заключенные, которые были неспособны к транспортировке в Терезин. Значит в панкрацкой тюрьме „сондэрбехандлунг“ был только выходом из затруднительного положения.

Главную роль при „особом обращении“ играла Малая крепость Терезин. Первая экзекуция была здесь проведена в сентябре 1943 г., последняя 2-ого мая 1945 г. Число жертв, которые привозились сюда из других тюрем гестапо, было многим больше, чем в панкрацкой тюрьме. Главной причиной, почему большинство случаев „особого обращения“ было проведено в Терезине, является по всей вероятности то обстоятельство, что здесь можно было убийства легче утаить, чем в других местах, так как Малая крепость была совсем изолирована от внешнего мира.

Главную категорию жертв „особого обращения“ составляли чехословацкие десантники из-за границы, бежавшие и снова пойманные советские военнопленные, душевно больные и нетрудоспособные заключенные, арестанты, пытавшиеся бежать или нарушившие тюремный режим, и также нежелательные бывшие сотрудники гестапо, СД и абвера. Особую категорию составляли заключенные, обозначенные XYZ (икс-ипсилон-зе). У них предполагалось вынесение смертного приговора и после приближения фронта следовало их казнить. Однако у многих жертв не удалось выяснить никаких обстоятельств, которые бы позволяли отнести их к любой из приведенных категорий.

В середине апреля 1945 г. Малую крепость посетил тогдашний шеф RSHA доктор Кальтэнбруннер, который запретил дальнейшие экзекуции. Это был очевидно только напрасный жест, имевший целью доказать его алиби. Доктор Герке просто не принял этот приказ к сведению, что оказалось особенно тогда, когда 2-го мая 1945 г. была проведена массовая казнь, жертвой которой пало свыше 50 заключенных, большей частью членов организации сопротивления коммунистической молодежи „Пржедвой“ (т. е. авангард). Всё это было, повидимому, сделано с заранее обдуманым намерением, чтобы лишить освобожденную Чехословакию целого ряда подающих надежды молодых людей.

Доктор Герке был нацист не посредственного типа. По утверждению его подчинённых он был человек надменный, вызывавший страх. Он всегда очень берёг своё шефское величие. Он не хотел быть известным. В отличие от многих полицейских служащих, которые стали нацистами, чтобы они могли остаться полицейскими служащими, доктор Герке был нацистом раньше, чем полицейским служащим. Он не делал ничего, что противоречило бы его убеждению. Для объяснения мотивации и вообще субъективных сторон его преступного деяния не хватает оснований. Но все-таки можно до определенной степени характеризовать его, хотя без претензий на стопроцентную точность и верность. Он принадлежал к той части немецкой буржуазной интеллигенции, которая примкнула к нацизму, усматривая в нем возможность осуществления планов немецкого империализма. В отличие от других нацистов они не являлись ни мистиками, ни примитивными фанатиками, а людьми расчётливыми, убивавшими хотя без личной ненависти и жестокости, но с одинаковым результатом.

КОНЦЕНТРАЦИОННЫЕ, ТРУДОВЫЕ ЛАГЕРЯ И ЛАГЕРЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ В СЛОВАКИИ В 1938 - 1945 ГОДАХ

Предметом этой статьи является проблематика концентрационных лагерей для интернирования, трудовых концлагерей и концлагерей для военнопленных, существовавших в 1938 - 1945 годах в Словакии. Кроме лагерей для граждан еврейского происхождения (о них смотри статью в 5-ом номере „Терезинских листов“), в это время в Словакии были построены концлагеря для политических заключенных, трудовые лагеря для т. н. антисоциальных лиц и лагеря военнопленных. Самый известный и самый большой концентрационный лагерь для политических заключенных находился в Иляве, в тамошней тюрьме. Он был создан еще в конце 1938 г., и в течение шести лет его существования в нем было заключено приблизительно 2500 арестантов, подавляющее большинство которых составляли коммунисты. В илявской тюрьме царил жестокий тюремный режим, арестантов сюда направляли без приговора на неопределенное время. В илявском концлагере действовала подпольная группа под руководством коммунистов, которая организовала в начале сентября 1944 г. массовый побег заключенных. После оттеснения Словацкого национального восстания в горы и после оккупации словацкой территории нацистскими войсками были возобновлены или вновь созданы концентрационные лагеря в Иляве, Середи и Банской Быстрице, где были заключены тысячи бойцов-повстанцев и штатские лица.

В 1941 - 1944 годах в Словакии существовали трудовые лагеря для антисоциальных лиц, в которых было заключено приблизительно 6000 арестантов. В этих лагерях были интернированы не только антисоциальные элементы, но и многие граждане, считавшиеся фашистскими учреждениями бунтовщиками против правящего режима. Здесь были заточены также сотни граждан цыганского происхождения, против которых клеро-фашистские власти применяли расистские мероприятия.

В нескольких небольших лагерях военнопленных, созданных в 1943 - 1944 годах в Словакии, интернировались, во первых, военные беглецы из нацистских лагерей, во вторых, лётчики военновоздушных сил союзников, которым пришлось пойти на вынужденную посадку на территории Словакии. Во второй половине 1944 г. немецкие оккупационные войска создали в Словакии несколько небольших переходных лагерей военнопленных для советских солдат и для пленных чехословацкой повстанческой армии.

ЛЮДВИК КАРПЕ И ЕГО ПЕРЕВОДЫ НА НЕМЕЦКИЙ ЯЗЫК

Доктор философии Людвик Карпе (1886 - 1942), происходивший из Чехии, работал в качестве преподавателя специальных школ и культурного деятеля дольше всего в Братиславе (1920 - 1939 гг.), стараясь - как в школе, так и в культурной общечеловечности - распространять идею дружбы между народами, будучи посредником во взаимном обмене гуманистическими ценностями чешской и немецкой культуры. Его важнейшим трудом является перевод сборника стихов „Баллады и романсы“ Яна Неруды (1937 г.). (Способ его перевода сравнивается вкратце с методом работы других переводчиков и поэтов). В рукописи сохранились и дальнейшие удачные переводы - произведений К. Я. Эрбена, К. Гавличека-Боровского, Иржи Волькера и Петра Безруча. В 1926 - 1934 годах Карпе писал сатирические стихи для газеты „Лидове новины“ (т. е. народная газета) в г. Брно, где он непрерывно защищал и поддерживал идею чехословацкой государственности и чехословацкие демократические традиции против словацкого фашизирующего сепаратизма Глинки, так же, как и против давления венгерского, австрийского, итальянского и немецкого фашизма. В 1939 г. он покинул Словакию, в 1942 г. перевезли его из г. Брно в Терезин и отсюда в концентрационный лагерь Замоще (Zamość) в Польше, где он погиб как одна из бесчисленных жертв нацизма.

Д. ЧЕРМАКОВА, „РОУДНИЦКОЕ ПОКУШЕНИЕ“

После покушения на заместителя имперского протектора Р. Гейдриха 27-го мая 1942 г. преследование чехов в т. н. протекторате еще усилилось. В связи с этим было арестовано 3188 лиц и 1357 было расстреляно. Сёла Лидице и Лежаки были целиком разрушены.

Город Роуднице-на-Лабе находится близ горы Ржип, связанной со старейшими преданиями. Во время нацистской оккупации г. Роуднице был подвластен оберландрату Кладно. Во главе „сихергейтсдинста“ (службы безопасности) в г. Кладно стоял М. Росток (Rozstock). В сотрудничестве с СС и гестапо он организовал информационную службу, имея в распоряжении частую сеть шпииков. Было арестовано немало людей на основе вполне выдуманных и пустяковых данных. Сюда относится и случай с роудницкими учащимися.

Один из учащихся VII класса гимназии, ученик, отличавшийся замечательной памятью, но психически не уравновешенный, лабильный, несколько раз говорил, что он готов убить одного из главных роудницких нацистов, А. Бауэра. У него не было ни оружия, ни взрывчатки, ничего, чем возможно было бы покушение в самом деле совершить. Никто не принимал его речи всерьёз. Но через посредство одного из шпииков, бывшего белогвардейца, инженера Рязанцева, эта информация попала в гестапо. Инженер Рязанцев извещает гестапо также о „враждёбных империи“ взглядах учеников II класса техникума. 84 ученика были арестованы и заключены в Малой крепости в Терезине. Некоторые из них были со временем отпущены на волю, но они были сразу исключены из школы и мобилизованы на работу. Другие уходят в концлагери. 12 молодых человек умирает в концлагерях, один через короткое время после освобождения. Другой пал в 1945 г. во время Пражского восстания.

Весь случай с роудницкими учениками представляет собой только небольшую часть статистических данных, говорящих о том, что с учебного года 1940/1941 по учебный год 1944/45 число чешских средних школ в т. н. протекторате сократилось на одну треть и численность учеников на половину.

DER GEHEIMNISVOLLE HERR DOKTOR

II

Die Verantwortlichkeit Dr. Gerkes wird besonders in Fällen der sog. Sonderbehandlung deutlich. Sein Verschulden ist in den einzelnen konkreten Fällen direkt nachweisbar. Dr. Gerke suchte jene Personen aus, die der Sonderbehandlung unterzogen werden sollten, legte die betreffenden Anträge K. H. Frank vor und gab nach dessen Einverständnis die Anordnungen zur Durchführung. Seine Vorschläge beeinflussten nicht nur Franks Entscheidungen, sondern waren für diese in hohem Grade massgebend.

Die einzelnen Fälle der Sonderbehandlung wurden durch uns von allen möglichen Gesichtspunkten aus überprüft. Es wurden der Ort, der Zeitpunkt, die Art der Durchführung berücksichtigt und die Anzahl der Opfer festgestellt. Es handelte sich dabei um den Beweis eines systematischen Vorganges bei deren Durchführung. Im Bereich der Prager Gestapo wurden in 200 Fällen solche Mordtaten nachgewiesen. Dabei wurden die durch die Erlässe des Jahres 1939 festgelegten Grenzen überschritten. Die Gestapo verfolgte dabei in erster Linie ihre eigenen Interessen, keinesfalls die Interessen der „Reichsverteidigung“.

Die überwiegende Mehrzahl der Fälle von „Sonderbehandlung“ lief in der Kleinen Festung ab. In viel geringerem Umfange und nur in einem zeitlich begrenzten Abschnitt geschahen diese Morde im Prager Gefängnis Pankrác. Zu einem wirklichen Ausnahmefall kam es im Gestapogefängnis in Plzeň.

Im Gefängnis Pankrác kommt es in grösserem Umfang zu „Sonderbehandlungen“ erst ab April 1945 im Zusammenhang mit dem sich nähernden Kriegsende. Die Opfer waren Personen, die die Gestapo den zuständigen Gerichten nicht ausliefern konnte oder wollte, oder die sie als unbequeme Zeugen ihrer Tätigkeit betrachtete.

Es handelte sich meistens um Häftlinge, die zu einem Abtransport nach Terezín nicht fähig waren. Die „Sonderbehandlung“ im Gefängnis Pankrác war demnach eine Notlösung. Die Hauptrolle spielte bei der „Sonderbehandlung“ die Kleine Festung. Die erste Exekution wurde hier im September 1943 durchgeführt, die letzte erfolgte am 2. Mai 1945. Die Zahl der Opfer, die auch aus anderen Gefängnissen hierher gebracht wurden, überstieg vielfach diejenige des Gefängnisses Pankrác. Der Hauptgrund, warum sich die Mehrzahl dieser Fälle in Terezín abspielte, scheint darin zu liegen, dass die Morde hier viel leichter geheimgehalten werden konnten als an anderen Stellen, da die Kleine Festung gänzlich von der Aussenwelt abgeschnitten war.

Den Hauptteil der Opfer der „Sonderbehandlung“ bilden tschechoslowakische Fallschirmjäger aus dem Ausland, entflozene und wieder eingebrachte sowjetische Kriegsgefangene, geistesranke und arbeitsunfähige Häftlinge, weiter Häftlinge, die Fluchtversuche unternommen oder die Gefängnisordnung übertreten hatten, sowie auch unbequeme ehemalige Mitarbeiter der Gestapo, des SD und Abwehr. Eine besondere Kategorie bildeten die mit XYZ bezeichneten Häftlinge. Bei diesen rechnete man mit Auferlegung der Todesstrafe, um sie beim Annähern der Front liquidieren zu können. Bei vielen Opfern liessen sich jedoch die Umstände nicht ermitteln, die die Einreihung in eine der angeführten Gruppen ermöglichen würden.

In der Aprilhälfte des Jahres 1945 besuchte der damalige Chef des Reichssicherheitshauptamtes Dr. Kaltenbrunner die Kleine Festung und untersagte weitere Exekutionen. Es handelte sich wahrscheinlich um eine alibistische Geste, die ins Leere traf. Dr. Gerke nahm diese Anordnung einfach nicht zur Kenntnis. Das beweist vor allem die am 2. Mai 1945 durchgeführte Massenhinrichtung, der über 50 Häftlinge zum Opfer fielen, meist Angehörige der kommunistischen Jugendwiderstandsorganisation „Předvoj“ (Vorhut). Es handelte sich dabei um die gut erwogene Absicht, die befreite Tschechoslowakei um eine Anzahl hoffnungsvoller junger Menschen zu bringen.

Dr. Gerke stellte als Nazist keinen Dutzendmenschen dar. Behauptungen seiner Untergebenen zufolge galt er als überheblich und furchterweckend. Niemals stieg er vom Gipfel seiner Erhabenheit herab. Er verzichtete jedoch auf Publizität. Im Gegensatz zu vielen deutschen Polizeibeamten, die sich nur deshalb zum Nazismus bekannten, um in den Reihen der Polizei bleiben zu können, war Dr. Gerke schon vorher Nazist, ehe er Polizeibeamter wurde. Er tat nichts, was mit seiner Überzeugung nicht vereinbar war. Es existieren nur wenig Unterlagen, um die Motivierung und überhaupt die subjektive Seite seiner strafbaren Handlungsweise zu erklären. Er lässt sich jedoch in gewissem Grade charakterisieren, wenn man dabei von hundertprozentiger Genauigkeit und Gründlichkeit absieht. Er gehörte demjenigen Teil der deutschen bourgeoisen Intelligenz an, die sich dem Nazismus anschloss, weil sie in ihm die Möglichkeit zur Erfüllung der Pläne des deutschen Imperialismus erblickte. Sie waren zum Unterschied von anderen Nazisten weder Mystiker, noch primitive Fanatiker, sondern kaltblütige Rechner, die zwar ohne persönlichen Hass oder Grausamkeit mordeten, wobei jedoch das Resultat das gleiche blieb.

DIE KONZENTRATIONS-, ARBEITS- UND GEFANGENENLAGER IN DER SLOWAKEI IN DEN JAHREN 1938 BIS 1945

Gegenstand der Studie ist die Problematik der Internierungs-, Arbeits- und Gefangenen-Konzentrationslager, die im Zeitraum von 1938 bis 1945 in der Slowakei bestanden. Ausser den für jüdische Bürger bestehenden Lagern (in einer Studie in der 5. Nummer der „Terežinské listy“ behandelt) wurden zu jener Zeit in der Slowakei Konzentrationslager für politische Häftlinge, Arbeitslager für sog. asoziale Personen und Gefangenenlager errichtet. Das bekannteste und grösste Konzentrationslager für politische Gefangene befand sich in Ilava in den Räumen der dortigen Haftanstalt. Es wurde bereits Ende 1938 errichtet und während seines sechsjährigen Bestehens nahm es ungefähr 2500 Häftlinge auf, deren grössten Teil Kommunisten bildeten. Im Lager Ilava herrschte ein brutales Gefängnisregime, die Betroffenen wurden hierher ohne vorheriges Urteil auf unbestimmte Zeit verschleppt. Im KZ Ilava arbeitete eine illegale Gruppe unter kommunistischer Führung, die Anfang September 1944 eine Massenflucht von Häftlingen organisierte. Nach dem Zurückdrängen des Slowakischen Nationalaufstandes ins Gebirge und Besetzung des Gebietes der Slowakei durch nazistische Truppen wurden die KZ in Ilava, Sereď und Banská Bystrica erneuert, bzw. neu errichtet, um hier Tausende von Aufstandskämpfern und Zivilpersonen gefangenzuhalten.

In den Jahren 1941—1944 existieren in der Slowakei Arbeitslager für asoziale Personen, in denen sich cca. 6000 Häftlinge ablösten. In diesen Einrichtungen wurden nicht nur asoziale Personen interniert, sondern vielfach auch Bürger, die von den faschistischen Behörden als Aufwiegler gegen das herrschende System angesehen wurden. Weiter wurden hier auch Hunderte von Zigeunern festgehalten, gegen die die klerofaschistische Regierung ihre rassistischen Massnahmen geltend machte.

In einigen kleineren Gefangenenlagern in der Slowakei, die von 1943 bis 1944 errichtet wurden, wurden einestells Deserteure aus nazistischen Lagern, anderenteils Flieger der Verbündeten, die auf slowakischem Gebiet notlanden mussten, interniert. In der zweiten Hälfte des Jahres 1944 errichteten die deutschen Besatzungstruppen in der Slowakei einige kleinere provisorische Gefangenenlager für sowjetische Soldaten, sowie auch für Angehörige der tschechoslowakischen Revolutionsarmee.

LUDVÍK KARPE UND SEINE ÜBERSETZUNGEN INS DEUTSCHE

PhDr Ludvík Karpe (1886 — 1942) stammte aus Böhmen, wirkte aber als Fachschulpädagoge und Kulturschaffender am längsten in Bratislava (1920 — 1939). Er war — in der Schule wie in der kulturellen Öffentlichkeit — bemüht, die Gedanken der Völkerfreundschaft zu verbreiten und die humanistischen Werte der tschechischen und der deutschen Kultur gegenseitig zu vermitteln. Seine bedeutendste Leistung stellt die Übersetzung von Jan Nerudas „Balladen und Romanzen“ (1937) vor. (Kurz wird seine Übersetzungsweise mit jener anderer Übersetzer und Nachdichter verglichen.) Im Manuskript sind auch weitere gelungene Übersetzungen erhalten — Werke von K. J. Erben, K. Havlíček-Borovský, J. Wolker und Petr Bezruč. In den Jahren 1926—1934 schrieb Karpe satirische Verse für das Blatt „Lidové noviny“ in Brno, wo er ununterbrochen den tschechoslowakischen Staatsgedanken und die demokratische tschechoslowakische Tradition gegen den slowakischen faschisierenden Separatismus Hlinkas sowie gegen den Druck des ungarischen, österreichischen, italienischen und deutschen Faschismus verteidigte und förderte. Im Jahre 1939 verließ er die Slowakei, 1942 wurde er aus Brno nach Theresienstadt gebracht und von dort in das KZ Zamość in Polen, wo er als eines der unzähligen Opfer des Nazismus umgekommen ist.

D. ČERMÁKOVÁ — „DAS ATTENTAT VON ROUDNICE“

Die Persekution der Tschechen im sog. Protektorat steigerte sich nach dem Attentat auf den stellvertretenden Reichsprotektor R. Heydrich am 27. Mai 1942 ganz beträchtlich. Im Zusammenhang damit wurden 3188 Personen verhaftet und 1357 erschossen. Die Ortschaften Lidice und Ležáky wurden vernichtet.

Die Stadt Roudnice nad Labem liegt in der Nähe des mit den ältesten tschechischen Volkssagen verbundenen Berges Říp. Während der nazistischen Okkupation gehörte Roudnice zum Oberlandratsbezirk Kladno. Leiter des Sicherheitsdienstes in Kladno war M. Rozstock. In Zusammenarbeit mit der SS und Gestapo organisierte er den Nachrichtendienst und verfügte über ein dichtes Netz von Konfidenten. Auf Grund völlig erfundener und kleinlicher Hinweise wurden ganze Gruppen von Personen verhaftet. Dazu gehört auch der Fall der Studenten aus Roudnice.

Ein Student der VII. Klasse des Gymnasiums, der über ein phänomenales Gedächtnis verfügte, jedoch psychisch unausgeglichen und labil war, erwähnte einige Male, dass er einen der führenden Nazisten von Roudnice, A. Bauer, erschlagen wolle. Er besaß weder eine Waffe noch Sprengstoff, überhaupt nichts, womit sich ein Attentat verwirklichen liesse. Seine Reden wurden von niemandem ernst genommen. Aber durch Vermittlung eines der Konfidenten, des ehemaligen Weissgardisten Ing. Rjazancev, gelangte diese Nachricht zur Gestapo. Ing. Rjazancev informiert gleichzeitig über die „reichsfeindliche Einstellung“ der Studenten des II. Jahrgangs der Höheren Gewerbeschule. 84 Studenten werden verhaftet und in die Kleine Festung nach Terezín gebracht. Einige wurden nach einer Zeit entlassen, jedoch sofort vom weiteren Studium ausgeschlossen und zum Totalarbeitseinsatz genötigt. Andere wurden in Konzentrationslager überwiesen. 12 junge Menschen fanden in den KZ den Tod, einer davon sofort nach der Entlassung. Ein weiterer fiel im Jahre 1945 beim Prager Aufstand.

Der ganze Vorfall der Studenten von Roudnice bildet nur einen kleinen Teil der statistischen Daten, die besagen, dass vom Schuljahre 1940/41 bis zum Schuljahre 1944/45 die Anzahl der tschechischen Mittelschulen im sog. Protektorat um ein Drittel und die Schülerzahl um die Hälfte verringert wurden.

DOCTEUR MYSTÉRIEUX

II.

La responsabilité du docteur Gerke est remarquable surtout dans les cas de soi-disant Sonderbehandlung. On peut prouver, dans de différents cas, qu'il en est responsable. Docteur Gerke choisissait les personnes qui devaient être soumises à ces mesures particulières, il a fait des propositions à K. H. Frank et, après leur approbation, il donnait l'ordre à l'exécution. Ses propositions non seulement influençaient les décisions définitives de Frank mais elle les aussi considérablement déterminaient. Nous avons étudié de différents cas des „mesures particulières“ de tous les points de vue. On a pris en considération le lieu, le temps, la manière d'exécution et l'identité de la victime. Il s'agissait de prouver par là le systématique de ces pratiques. Dans le district de la gestapo de Prague, on a marqué 200 cas de ces assassinats. On y a dépassé les limites fixées dans les arrêtés de 1939. La gestapo suivait par là ses propres intérêts et non les intérêts de la „défense de l'empire“. La majorité des „mesures particulières“ se sont réalisées dans la Petite citadelle. De pareils assassinats furent commis également dans la prison de Pankrác mais, dans les dimensions moins importantes et en temps limité. Un cas tout à fait exceptionnel s'est produit dans la prison de Plzeň.

Dans la prison de Pankrác, les „mesures particulières“ ne sont réalisées largement qu'à partir du mois d'avril ce qui est en relation avec la fin de la guerre rapprochée. Les victimes en étaient les personnes que la gestapo ne voulut ou ne put faire passer devant le tribunal où celle qui se montraient des témoins insupportables de ses activités. C'étaient, pour la plus part, les prisonniers qui n'auraient pas supporté le transport à Terezín. Le „Sonderbehandlung“ ne fut donc, à Pankrác, que l'issue d'embarras.

Le rôle principal, dans les „mesures particulières“, reposait sur la Petite citadelle. La première exécution y fut faite en septembre 1943, la dernière, le 2 mai 1945. Le nombre de victimes, déportées ici même des autres prisons de la gestapo, dépassa considérablement celui de la prison de Pankrác. Le motif principal pourquoi la plus part des „mesures particulières“ se réalisèrent à Terezín, résulte peut être du fait que les assassinats pouvaient être mieux dissimulés qu'ailleurs vu que la Petite citadelle fut entièrement isolée.

La catégorie principale des victimes représentent des parachutistes tchécoslovaques formés à l'étranger, prisonniers de guerre soviétiques évadés et à nouveau captivés, prisonniers invalides, prisonniers qui tentèrent une évasion et anciens collaborateurs de la gestapo, de SD et de Abwehr qui se montrèrent compromis.

La catégorie particulière font des prisonniers marqués XYZ. Ceux-ci, étant condamnés à mort devaient être exécutés à l'approche du front. Chez beaucoup de victimes, les circonstances, permettant un classement dans une des catégories mentionnées, n'ont pas été constatées.

Vers la moitié du mois d'avril 1945, arriva, dans la Petite citadelle, le docteur Kaltenbrunner, ancien chef de RSHA et il interdit d'autres exécutions ce qui ne fut, paraît-il, qu'un acte frivole. Docteur Gerke ne fit pas simplement un effort de respecter cet ordre. Ceci se traduit, notamment le 2 mai 1945, par une exécution en masse à laquelle périrent 50 prisonniers dont la plus part furent de jeunes communistes, membres de l'organisation de la Résistance, appelée Předvoj. Ce fut un acte mûrement pesé, visant à priver la Tchécoslovaquie libérée de la jeune génération qui promettait beaucoup.

Docteur Gerke ne fut pas le type ordinaire du nazi. Ses subordonnés le caractérisaient comme un homme très hautain qui inspirait de la peur. Il n'envisageait les autres que d'en haut de son poste supérieur. Mais, d'autre part, il se tenait à l'écart

de la publicité. A la différence de nombreux fonctionnaires se mettant sur les rangs de nazi seulement pour pouvoir tenir leurs postes, docteur Gerke était déjà nazi avant d'entrer aux services de la police. Il ne faisait jamais rien ce qui fût en contradiction avec sa conviction. On n'a que très peu de connaissances de ses côtés subjectifs et des motifs qui le menèrent à commettre des crimes. Malgré cela, on peut donner, à un certain point, son portrait. Il appartenait à la couche de bourgeoisie qui s'attacha au nazisme parce que celui-ci lui promettait la réalisation des projets de l'impérialisme allemand. Il ne fut point mystique, ni fanatique, à la différence des autres nazis, ce fut un calculateur qui tuait, c'est vrai, sans cruauté et sans haine personnelle mais ce qui enfin revenait au même.

LES CAMPS DE CONCENTRATION DU CARACTÈRE D'OBLIGATION AU TRAVAIL ET CEUX DE PRISONNIERS DE GUERRE, EN SLOVAQUIE, DANS LA PÉRIODE DE 1938 À 1945

Cette étude a pour l'objet les problèmes des camps de concentration du caractère d'internement, d'obligation au travail et celui de prisonniers de guerre, existant, en Slovaquie, dans les années 1938—1945. Outre les camps pour les citoyens juifs (voir l'étude Lettres de Terezín, no 5) existaient, en Slovaquie, à cette époque-là, des camps de concentration pour les détenus politiques, les camps du caractère d'obligation au travail pour les personnes soi-disant associées et des camps pour des prisonniers de guerre. Le camp de concentration le plus fameux et le plus vaste fut celui d'Ilava, établi dans les espaces de la prison de là-bas. Il fut fondé déjà en fin de 1938 et au cours de son existence de 6 ans il y eut à 2 500 prisonniers dont la majorité furent des communistes. Dans le camp d'Ilava, régnait un régime très brutal; les détenus y arrivaient sans une sentence précédente et pour un temps indéfini. Dans le camp d'Ilava travaillait un groupe clandestin dirigé par les communistes qui organisa, au début de septembre 1944, l'évasion collective des prisonniers. Après le refoulement de l'Insurrection nationale slovaque dans les montagnes et, à la suite de l'occupation du territoire slovaque par les troupes nazis, on rétablit les anciens camps ou fonda des nouveaux, à Ilava, à Sereď et à Banská Bystrica où on emprisonna des milliers d'insurgés et de civils.

Dans les années 1941—1944, existèrent, en Slovaquie, des camps avec l'obligation au travail pour les personnes associées; environ 6000 prisonniers passèrent par là. On y internait non seulement les éléments associatifs mais aussi de nombreux citoyens désignés par les autorités fascistes les révoltés contre le régime. On y emprisonnait même des centaines de tziganes contre lesquels on prenait les mesures raciales.

Dans quelques camps de prisonniers de guerre de Slovaquie, créés dans les années 1943—1944, furent internés d'une part les évadés des camps nazis, d'autre part, les aviateurs obligés à un atterrissage forcé, sur le territoire de la Slovaquie. Dans la deuxième moitié de 1944, les troupes d'occupation allemandes, installés en Slovaquie, fondèrent quelques petits camps de prisonniers de guerre transitoires, destinés à l'internement des soldats soviétiques et des prisonniers de guerre de l'armée insurrectionnelle tchécoslovaque.

LUDVÍK KARPE ET SES TRADUCTION EN ALLEMAND

PhDr Ludvík Karpe (1886—1942), originaire Tchègue; il passa un très longtemps à Bratislava en qualité de professeur dans les écoles professionnelles et fut travailleur de la vie culturelle (1920—1939). A l'école ainsi que dans ses activités culturelles, il s'efforça de la propagation des idées de l'amitié parmi les peuples et des échanges

mutuels des qualités d'humanité de la culture tchèque et allemande. Son oeuvre le plus remarquable est la traduction des „Balades et romances“ du poète tchèque Jan Neruda (1937). Sa façon de traduire est comparée avec celle des autres traductions réussies des oeuvres de K. J. Erben, K. H. Borovský, J. Wolker et de P. Bezruč. Dans les années 1926—1934, Karpe écrit des poèmes satiriques pour le „Journal du peuple“, rédigé à Brno. Il y soutient et défend l'idée de l'autonomie de la Tchécoslovaquie et les traditions démocratiques contre le séparatisme fascisant de Hlinka et contre le fascisme hongrois, autrichien, italien et allemand. En 1939, il quitte la Slovaquie, en 1942, il est déporté à Terezín et, de là, dans le camp concentration Zamość, en Pologne où il périt comme de nombreuses victimes du fascisme.

D. ČERMÁKOVÁ — „ATTENTAT“ DE ROUDNICE

Les persécutions contre les Tchèques s'intensifièrent, surtout après l'attentat contre le protecteur d'Etat Heidrich, le 27 mai 1942. A la suite de cet événement, on arrêta 3 188 personnes et 1 357 personnes furent fusillées. Les communes de Lidice et de Ležáký furent massacrées.

La ville de Roudnice sur Elbe est située à proximité de la montagne de Říp qui s'attache à des plus anciennes légendes tchèques. Sous l'occupation nazie, la ville de Roudnice faisait partie de „oberlandrat“ de Kladno. C'est M. Rozstock qui fut le chef du service de sécurité de Kladno. À l'aide de SS et de la gestapo, il organisa un centre d'espionnage, il eut à la disposition de nombreux rapporteurs. On arrêta des groupes entiers de gens sur la base des indications vitilleuses ou imaginées. C'est par exemple le procès aux étudiants de Roudnice.

Un étudiant de la 7e classe du lycée, ayant une mémoire phénoménale mais qui fut psychiquement labile, dit plusieurs fois d'avoir tué A. Bauer, un des chefs nazis de Roudnice. Il ne possédait aucune arme, aucun explosif, enfin rien pour pouvoir vraiment réaliser cet attentat. Personne ne le prenait au sérieux. Mais cette histoire fut rapportée à la gestapo par l'ingénieur Rjazancev, l'ancien gard blanc. Celui-ci donne également une information sur l'esprit ennemi des étudiants de l'Ecole industrielle. 84 étudiants sont arrêtés et emprisonnés dans la Petite citadelle. Quelques-uns sont, un peu plus tard, mis en liberté mais, tout de suite, renvoyés des études. Les autres sont transportés aux camps de concentration. 12 jeunes gens meurent dans les camps de concentration, l'un d'entre eux meurt peu de temps après être remis en liberté. Encore un autre périt, en 1945, pendant l'Insurrection de Prague. Toute cette affaire ne fait qu'une partie incomplète des données statistiques selon lesquelles le nombre des écoles d'enseignement secondaire tchèques, dans le soi-disant protectorat, fut réduit d'un tiers et le nombre d'étudiants, d'une moitié, de l'année scolaire 1940/41 à 1944/45.